

NovioConsult

**Maak kennis uit ervaring
- praktijklessen voor leren
voor duurzaamheid-**

ir. H. Kieft
drs. E.W. Smit

1950/ws-mv

Nijmegen, 19 augustus 2002

Samenvatting

Titel	: Maak kennis uit ervaring - praktijklessen voor leren voor duurzaamheid-
Opdrachtgever	: Stuurgroep van het programma Leren voor Duurzaamheid
Kenmerk/Projectnummer	: 1950/ws-mv
Datum	: 19 augustus 2002
Projectomschrijving	: Ten behoeve van een verdere profilering van het programma Leren voor Duurzaamheid als schakel tussen lokale en regionale praktijk en het nationale niveau leerervaringen te identificeren en illustreren, lessen te formuleren uit deze leerervaringen, deze lessen beschikbaar te stellen en overdraagbaar te maken van als input voor nieuwe (en lopende) initiatieven en laten zien wat de betekenis of het belang kan zijn van 'leren' als sociaal instrumentarium bij duurzame ontwikkeling.
Contactpersoon	: Roel van Raaij
Adviseurs	: Rikus Kieft en Wyke Smit
Redactieraad	: Cees Roele (NSDO) Donald van der Akker, (gemeente Schiedam/ vereniging Stadswerk) An-nemiek Rijk- kenberg (NIDO), Frans Verberne (Environmental Resource Management), Arie Voorburg (ministerie VROM, grote steden beleid), Kees Stuurop (LCO), Chris Velthuis (Forum, multiculturele aspecten), Ellie van der Schriek/ Gerard Lommerse (LSO), Ruud Brockhoff (LNV), Peter de Roode (provincie Zuid Holland) Roel van Raaij (secretaris Leren voor Duurzaamheid), Harm Blanken (NovioConsult).

NovioConsult

Postbus 256, 6500 AG Nijmegen
telefoon 024 381 3333
fax 024 324 1971
www.novioconsult.nl
receptie@novioconsult.nl

Dit rapport is gekopieerd op 100% chloorvrij gebleekt papier, voorzien van de Nederlandse Milieukeur.

© Niets uit dit werk mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, daaronder mede begrepen gehele of gedeeltelijke bewerking van het werk, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van NovioConsult.

DEEL I: THEORIE & ANALYSE

1.	Inleiding.....	1
1.1	Leren voor duurzaamheid	1
1.2	Deze publicatie	1
1.3	Leeswijzer	3
2.	Leren voor Duurzaamheid als beleidsinstrument	5
2.1	Het maatschappelijk debat	5
2.2	Leerprocessen	6
2.3	Versterking van duurzame ontwikkeling	8
3.	Analysekader.....	11
3.1	Definitie van leren.....	11
3.2	Kenmerken van leerprocessen.....	11
4.	Analyse en aanbevelingen	17
4.1	De projecten	17
4.2	Wat voor beeld krijgen we uit de beschrijvingen?	19
4.3	Succes en faalfactoren.....	22
4.4	Conclusies en aanbevelingen.....	23
4.5	De rol van de overheid	26
4.6	Samenwerking	27
4.7	Geef ruimte, richting en rekenschap.....	28

DEEL II: VOORBEELDENBOEK

1.	Selectie	1
2.	Wijk.....	3
2.1	Duurzaamheidscommunicatie in Leidsche Rijn	3
2.2	Franciscaans Milieuproject, gemeenschap Franciscaans milieuproject.....	5
2.3	Realiseren wijktuinen, gemeente Zoetermeer.....	8
2.4	Duurzaam en veilig wonen in de Vosseparkwijk.....	8
2.5	Duurzaamheid in Praktijk in de Wijk	9
2.6	EVA-Lanxmeer in Culemborg.....	10
3.	Gemeente	13
3.1	Mondiale Voetafdruk, Nieuwegein	13
3.2	Prijsvraag individueel en duurzaam, gemeente Hengelo	14
3.3	Milieudialoog, gemeente Schiedam	15
3.4	Boeren in de Buurt, Buurten bij de Boer.....	17
3.5	Lokale duurzaamheidsspiegel.....	18
3.6	Project Erasmus 2001/Project Freehouse	19

4.	Regionaal.....	21
4.1	Training coproductie vrijwilligersorganisaties.....	21
4.2	Mondiale speurtocht op het bedrijfsterrein, COS Groningen..	22
4.3	Duurzaam Drenthe, Synthens	23
4.4	Klimaatprogramma, COS Noord Holland Noord	24
4.5	Campagne Kluswijzer	26
5.	Landelijk gebied	29
5.1	Vormen van toekomstvisie, Dorpsraad Lunteren	29
5.2	Hermeandering Hunze.....	30
5.3	Leerproject in de Kaaistoep.....	31
5.4	Recreatieve ontmoetingen in het agrarisch gebied	32
5.5	Zorgboerderij	33
6.	Nationaal	35
6.1	Masterclass Leren voor Echte Welvaart	35
6.2	Vliegtax.....	36
6.3	Stichting Slow Food Nederland	37
6.4	The Bet	38
6.5	Tien jaar Agenda 21 en duurzame ontwikkeling	40
6.6	Foot fight	41
6.7	You tell me!	42
7.	Internationaal	43
7.1	De aarde ademt op (naar nieuwe vormen van eerlijk delen) ...	43
7.2	Oriëntatieweekend.....	44
7.3	De speurtocht van 5 Europese steden	45
7.4	Ga na Ghanaproject.....	47
7.5	Watermanagement in de Benelux	48
7.6	De wereld rond afval – afval de wereld rond	49
7.7	Countryside Exchange Programme Glynwood.....	50
8.	Wetenschap/onderwijs	53
8.1	Handvest duurzaamheid HBO	53
8.2	Codename Future	55
8.3	Netwerk Duurzaam Hoger Onderwijs	56
8.4	Schooltuin zonder grenzen.....	57
8.5	Programma DTO-KOV learning by doing	58

Bijlage 1: internet en voorbeeldverzamelingen

Bijlage 2: de vragenlijst

Bijlage 3: totstandkoming

Maak kennis uit ervaring –praktijklessen voor leren voor duurzaamheid-

DEEL I THEORIE & ANALYSE

NovioConsult

1. Inleiding

Geef een man een vis en hij zal zich voeden.
Leer hem vissen en hij zal zich voeden zijn leven lang.
Leer hem leren en hij hoeft niet altijd vis te eten.

1.1 Leren voor duurzaamheid

Er zijn in Nederland honderden, zo niet duizenden lokale en regionale activiteiten waar diverse actoren in de dagelijkse praktijk leerervaringen opdoen op het gebied van duurzame ontwikkeling. Die leerervaringen zijn zelden doel op zich, meestal blijven ze impliciet en worden ze niet als zodanig verwoord. Met vallen en opstaan, grote betrokkenheid maar soms ook niet geringe frustratie doet onze samenleving -ook internationaal- zo ervaring op in het samen werken aan duurzaamheid.

Het programma Leren voor duurzaamheid gaat er van uit dat leerprocessen een belangrijk onderdeel zijn van het maatschappelijk proces dat leidt tot een meer duurzame samenleving. De ervaringen die het programma opdoet met leerprocessen, kunnen ook bij andere onderdelen van de overheid worden ingezet en daar nieuwe kansen opleveren.

1.2 Deze publicatie

Dit rapport doet verslag van een onderzoek naar deze leerervaringen op diverse schaal- en abstractieniveaus. Alle overheidsniveaus (gemeenten, provincie, rijk) houden zich bezig met duurzaamheidsbeleid. Het onderzoek wil bijdragen aan het beantwoorden van de vraag, *hoe beleidsmakers leerprocessen actief en welbewust in kunnen zetten in het (duurzaamheids)beleid*. Het onderzoek is uitgevoerd door NovioConsult in opdracht van de Stuurgroep van het programma Leren voor Duurzaamheid. Het is onderdeel van het speerpunt 'bestuurlijke verankering' van het programma.

De doelstelling van het rapport is om ten behoeve van een verdere profilering van het programma Leren voor Duurzaamheid als schakel tussen lokale en regionale praktijk en het nationale niveau:

- leerervaringen te identificeren
- lessen te formuleren uit deze leerervaringen

- deze lessen beschikbaar te stellen en overdraagbaar te maken van als input voor nieuwe (en lopende) initiatieven
- laten zien wat de betekenis kan zijn van 'leren' als sociaal instrumentarium bij duurzame ontwikkeling.

Wij pretenderen niet hier alle antwoorden op te kunnen geven. Net als de essaybunde 'de Kroon op het werk' vormt deze publicatie een bouwsteen in het zoeken naar de rol van leren in een duurzame samenleving.

De onderzochte projecten kunnen ook als inspiratiemateriaal dienen voor iedereen die aan de slag wil of al bezig is met een project en in wil zetten op leerprocessen: waar moeten we op letten, hoe borgen we het door ons beoogde effect?

Gezocht is naar 7x7 voorbeelden over wat lokale en regionale duurzame ontwikkeling is, welke procesvalkuilen en randvoorwaarden je tegenkomt, welke doelen en resultaten worden behaald enzovoort. Het getal 7 is het bijbelse getal van de 'volheid' (7 dagen in een week; de 7 vette en magere jaren; het zevende jaar als sabbatsjaar voor de akker; na 7x7 jaar treedt een jubeljaar in enzovoort). Ook in de 7x7 benadering willen we de volheid, het brede, het cumulatieve benadrukken zonder de illusie te wekken volledig te kunnen zijn. De projecten zijn willekeurig geselecteerd uit een aantal voorbeeldverzamelingen (zie bijlage 1) en door de redactieraad en het projectteam aangedragen ideeën. Een deel van de projecten wordt gefinancierd vanuit het programma Leren voor Duurzaamheid, maar een aanzienlijk deel ook niet. De volgende criteria zijn gehanteerd:

- Het proces is al een behoorlijk eind gevorderd (je moet ergens op kunnen terugblikken) of recent afgerond.
- Het trefwoord 'duurzame ontwikkeling' is voor de casus relevant; daarbij kan zowel de ecologische, de sociale (leefbaarheid) als de economische invalshoek centraal staan.

In ons onderzoek richten wij ons zowel op impliciet als op expliciet leren; reguliere onderwijsprogramma's laten we echter buiten beschouwing. Impliciet leren betekent dat het gaat om praktijksituaties waarin niet het leren centraal staat maar het probleemoplossingproces. Daarbij is zelden of nooit een expliciete leerintentie of leerstrategie aanwezig; de uitvoerder van een project wil het betreffende probleem of toekomstgericht vraagstuk oplossen. Leren is daarbij een min of meer toevallig bijproduct dat meestal niet geëxpliciteerd en overdraagbaar gemaakt wordt.

1.3 Leeswijzer

Dit rapport bestaat uit vier onderdelen:

- Profilering van het programma Leren voor Duurzaamheid: waarom leren en waarom duurzaamheid?
- Analyse kader: wat is leren, welke soorten leerprocessen zijn er te onderscheiden?
- Aanbevelingen voor de verdere profilering van het programma 'Leren voor Duurzaamheid' door middel van de gevonden praktijkvoorbeelden en de leerstrategieën.
- Voorbeeldboek van 'praktijklessen voor duurzaamheid'.

2. Leren voor Duurzaamheid als beleidsinstrument

In dit hoofdstuk positioneren we het speerpunt bestuurlijke verankering van het programma Leren voor Duurzaamheid. Dit programma is “een activiteit van De Overheid”. Deze overheid heeft een reden om geld aan een dergelijk programma te besteden: het is een instrument voor het bereiken van beleidsdoelen en valt te rangschikken bij het sociaal instrumentarium (zie kader).

De stuurgroep van dit programma wordt gevormd door de departementen van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu, van Buitenlandse Zaken (Ontwikkelingssamenwerking), van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, de Vereniging Nederlandse Gemeenten, de Unie van Waterschappen en het Interprovinciaal Overleg. Het programma is daarmee interdepartementaal en interbestuurlijk. Als doelstelling heeft het programma in zijn door de Tweede Kamer vastgestelde beleidskader geformuleerd:

Sociaal instrumentarium

Het overheidsbeleid kent verschillende instrumenten om te sturen op elementen die ten grondslag liggen aan gedrag. Een veelgebruikte indeling luidt:

- Juridisch instrumentarium (wet- en regelgeving)
- Financieel-economisch instrumentarium (subsidies en heffingen) en
- Sociaal instrumentarium (informeren, leren en participeren).

Bijdragen aan (1) het maatschappelijk debat en (2) de daaruit voortvloeiende leerprocessen, gericht op (3) het verkrijgen van maatschappelijke betrokkenheid en daadkracht, (4) ter versterking van duurzame ontwikkeling.

De elementen uit deze doelstelling worden hieronder toegelicht.

2.1 Het maatschappelijk debat

In een democratisch georganiseerde samenleving vindt een continu debat plaats over de wijze waarop de samenleving is georganiseerd en gestructureerd, over prioriteiten in de collectieve bestedingen, over zorg en welzijn, over sociale vangnetten, over milieu, over mondialisering, over gewenste en/of te vermijden toekomstige ontwikkelingen etc. Alles wat in onze samenleving door mensen wordt geïnitieerd, ondernomen, besloten, verwaar-

loosd, beschadigd of nagelaten (niets doen) is het gevolg van een individuele of gezamenlijke keuze, bewust of niet bewust. Maatschappelijke verandering bestaat uit allerlei individuele en institutionele keuzes. Een maatschappelijke verandering vraagt dus om andere keuzes en ander gedrag van mensen en organisaties. Wat hebben mensen nodig om meer duurzame keuzes te maken? Wat zijn duurzame keuzes? Hoe gaat de overheid om met het 'eeuwige' dilemma tussen individuele en collectieve prioriteiten?

De resultaten van dat debat worden zichtbaar in besluitvorming en in pogingen daartoe, in politieke verschuivingen tijdens verkiezingen, soms in (dreigende) kabinetscrises. Maar ook in acties van boeren, van burgers, van jongeren, met handtekeningenlijsten of rechtszaken, in ludieke acties of in blokkades. Al deze acties zijn een vorm van maatschappelijk debat die soms de verbale discussie overstijgt maar nog steeds ten doel heeft anderen te 'winnen' voor een specifieke visie of overtuiging.

Ook de overheid bemoeit zich met dat maatschappelijk debat. Het is een voortdurend normatief én praktisch zoeken welke rol de overheid hierin moet, mag en kan hebben. Vele beleidsprogramma's bevatten elementen van informatieoverdracht, van gedragsbeïnvloeding, van aanreiken van handelingsperspectieven, van bewustwording. Het programma Leren voor Duurzaamheid is daar -deels- een voorbeeld van.

2.2 Leerprocessen

Een samenleving die vorm geeft aan duurzame ontwikkeling, maakt een proces door waarin belangrijke ervaringen worden opgedaan. Er wordt geleerd. Leren is informatie verbinden met eigen kennis, ervaring, normen en waarden en met de wijze waarop je in het leven staat (zingeving). Het kan ook leiden tot versterken van een vaardigheid, een competentie die je in staat stelt om in toekomstige situaties een goede strategie te volgen, te weten hoe je nieuwe situaties het hoofd kunt bieden. Want hoe ga om met fundamentele ontdekkingen als 'grenzen aan de draagkracht van de planeet aarde', maar bijvoorbeeld ook met de effecten van de onverbiddelijk voortschrijdende mondialisering van menselijke interactie (reizen, handel etc.)? Het doorvertalen van dit type ontdekkingen in aangepaste maatschappelijke structuren en in aangepast gedrag van individu en organisatie vraagt veel tijd. Het zijn dan ook op maatschappelijk niveau existentiële leerprocessen. Hoe werken die? Wat moet de samenleving daarvoor leren? Is het voor de overheid mogelijk deze leerprocessen te faciliteren in de richting van een duurzame ontwikkeling? Wat kan de samenleving al leren van initiatieven

en acties die hebben plaatsgevonden, met andere woorden wat heeft de samenleving ondertussen al aan leerervaring opgedaan?

Om meer inzicht te krijgen in leerprocessen heeft de stuurgroep van het programma 'Leren voor Duurzaamheid' een aantal wetenschappers gevraagd om vanuit hun eigen kennisveld te reflecteren op de rol van leerprocessen in het streven naar duurzaamheid. Dit heeft geleid tot de volgende indeling¹, die wij om wille van de eenduidigheid aan zullen houden:

- Leren in de zin van "educatie" kent een traditie vanuit de Natuur- en Milieu- Educatie. Het leren heeft hierin allereerst een *emancipatoir, pedagogisch* vertrekpunt: de lerende en de leervraag staan centraal. Zowel formeel als informeel leren, binnen- en buitenschoolse vormen zijn ontwikkeld.
- Daarnaast kan leren worden gezien als een *instrument* voor beleid: naast de zorg voor een brede basis aan kennis, vaardigheden, attituden en waarden in de maatschappij (ecologische basisvorming) wordt ook gezocht naar instrumenten om (natuur-, milieu-, duurzaamheid-) beleid te communiceren (bijv. via voorlichting, dialoog), draagvlak te verwerven en gewenst gedrag te stimuleren. Leren kan hier als een voertuig voor beleidsimplementatie worden opgevat.
- Een weer iets andere invulling van leren is het *sociaal leerproces*, waarbij niet direct het beleid zelf centraal staat, maar een maatschappelijk issue. Het leren heeft dan vooral de invulling van faciliteren van dialoog, het maatschappelijk debat, geven van "empowerment", bevorderen van participatie. Ontwikkelen van competenties, ook in de zin van burgerschap, kan helpen om te "leren voor duurzaamheid" vorm te geven.
- Tenslotte wordt er ook impliciet en expliciet in en *van het programma zelf geleerd*: door de vele projecten vorm te geven met tal van actoren wordt veel geleerd over en van partners, doelgroepen, netwerken, succes- en faalfactoren. Door o.a. kennismanagement binnen het programma goed vorm te geven en leercommunities te vormen wordt veel geleerd over inhouden, processen, sturingsmechanismen, waardoor het programma steeds verder ontwikkelt.

In hoofdstuk 3 gaan we dieper in op wat leren is en welke varianten van leerprocessen er zijn.

¹ De kroon op het werk: de rol van leerprocessen in het streven naar een duurzame samenleving (Wijffels et al, 2002)

2.3 Versterking van duurzame ontwikkeling

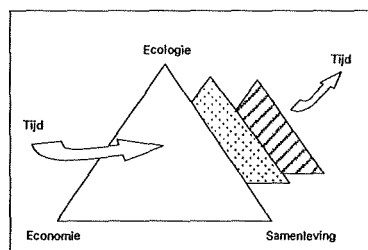
Duurzame ontwikkeling is een belangrijk uitgangspunt van overheidsbeleid, onder andere in de diverse Nationaal Milieu Beleids Plannen. Het Regeerakkoord 1998 noemt duurzame ontwikkeling als leidraad. Het programma Leren voor Duurzaamheid is expliciet geaccordeerd door de Tweede Kamer. De Nationale Strategie voor Duurzame Ontwikkeling moet een nieuwe impuls geven aan het proces dat onze samenleving heeft ingezet richting meer duurzame ontwikkeling. In dat proces kunnen we leren van wat er al in eerdere projecten is gedaan en ontdekt en uitgetoetst.

In het Brundtlandt-rapport ('Our Common Future') wordt duurzame ontwikkeling omschreven als **een ontwikkeling waarbij mensen in hun eigen behoeften kunnen voorzien zonder de mogelijkheden van toekomstige generaties om in hun behoeften te voorzien te beperken.**

Duurzaamheid kan ook worden uitgelegd aan de hand van een duurzaamheid-driehoek met 'Triple P' (planet, profit, people), waarbij de dimensie van afwenteling in tijd (toekomstige generaties) en afwenteling in ruimte (mondiaal perspectief) worden meegenomen. In deze opvatting is duurzaamheid een evenwichtige balans tussen ecologische, economische en sociaal-maatschappelijke aspecten van duurzaamheid. Het is daarmee eerder een afwegingsmechanisme dan een vaststaand doel. Dat maakt de transitie naar een duurzame samenleving niet eenvoudiger, immers we weten eigenlijk niet goed wat een duurzame samenleving inhoudt en hoe we daar moeten komen. Technische kennis op zich lijkt niet de beperkende factor te zijn, het inzetbaar maken daarvan en draagvlak wel.

Het programma 'Leren voor Duurzaamheid' gaat uit van de duurzaamheid-driehoek (zie figuur) omdat deze richting geeft aan de verandering: de volgende keuze van welk individu of welke organisatie ook, moet gemiddeld duurzamer zijn!

Figuur 1: Duurzame ontwikkeling: de samenhang tussen ecologische, sociale en economische afwegingen en het vermijden van 'afwenteling': de effecten van ons gedrag op andere plaatsen op aarde (ruimte) en de toekomst (tijd).

In dit onderzoek willen we de discussies wat duurzame ontwikkeling precies wel of niet is, vermijden. Aansluitend bij de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid nemen we als uitgangspunt dat het vaststellen van wat duurzame ontwikkeling is, steeds opnieuw zal moeten plaatsvinden als resultaat van een maatschappelijk debat. Als de regering anno 2002 een beeld van een duurzame toekomst vaststelt, dan moeten we gevoeglijk aannemen dat eenzelfde discussie in 2006 of in 2020 tot andere uitkomsten kan en zal leiden. Kortom, wat we op enig moment als duurzaamheidsbeeld vaststellen zal regelmatig maatschappelijk moeten worden herijkt, opnieuw bekrachtigd dan wel aangepast worden. Dat vraagt om leerprocessen die meer of anders zijn dan kennisoverdracht.

Maar, hoe doen we dat? Hoe geven we richting aan een duurzame samenleving? We hoeven maar om ons heen te kijken of de krant op te slaan om te zien dat de ontwikkelingen niet altijd duurzaam of evenwichtig zijn. Ook op lokaal niveau zien we dagelijks de conflicten tussen economische, sociale en ecologische belangen. Burgers willen geen overlast, verspilling en vernietiging veroorzaken, maar ze hebben ook behoeften en wensen die daarmee op gespannen voet staan of waarbij het individuele belang botst met het collectieve. Maar mensen zijn leergierig en in staat om telkens weer nieuwe afwegingen te maken ook als het gaat om de inrichting van een duurzame samenleving.

² Duurzame risico's, een blijvend gegeven. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Rapporten aan de regering, rapport 44, Den Haag 1994

3. Analysekamer

Een samenleving die op weg is naar meer duurzame ontwikkeling, maakt een proces door waarin met vallen en opstaan *maatschappelijke ervaring* wordt gegenereerd, waarin de samenleving 'leert' om vorm te geven aan de uitdaging van één (duurzame) wereld of géén wereld. Het programma Leren voor Duurzaamheid richt zich op deze leerprocessen. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op wat leren is en kan zijn, op leerprocessen en wat beleidsmakers daarmee wel en niet kunnen. Het vormt daarmee de 'bril' waardoor de voorbeelden zijn bekeken.

3.1 Definitie van leren

Een ezel stoot zich in 't gemeen..... Dit gezegde getuigt van het ervaringsgegeven dat ook de viervoeter ezel kan *leren*. Leren benoemen we hier als:

Een informatieverwerkingsproces dat leidt tot een relatief stabiele verandering in het gedrag en/of de competenties van een individu of organisatie³.

Leren is dus: (bewust) iets doen met informatie. Informatie tot je nemen (in de vorm van kennis of ervaring die je opdoet) en zodanig integreren in je afwegingen dat dat bepalend wordt voor keuzes en gedrag. Dit kan zowel cognitief als fysiek, emotioneel of spiritueel zijn. Je verbindt informatie met je kennis, je ervaring, je normen en waarden en de wijze waarop je in het leven staat (zingeving). Het kan ook leiden tot versterken van een vaardigheid, een competentie die je in staat stelt om in toekomstige situaties een goede strategie te volgen, te weten hoe je nieuwe situaties het hoofd kunt bieden.

3.2 Kenmerken van leerprocessen

In deze paragraaf bespreken we een aantal onderscheidende kenmerken van leren en leerprocessen: de situatie (impliciet versus expliciet), het doel (instrumenteel of emancipatoir) en het schaalniveau (individueel of sociaal).

³ naar: Boekaerts, M. en P.R. Simons (1995) Leren en instructie: psychologie van de leerling en het leerproces. Assen: Van Gorkum

Met behulp van deze kenmerken is het mogelijk de variaties in leerprocessen bij de projecten te bekijken.

Impliciet en expliciet leren

Leerprocessen spelen zich beslist niet alleen in schoolsituaties (het expliciete of formele leren) af. Over dit expliciete leren is veel kennis beschikbaar. In dit onderzoek is daarom met name gekeken naar het impliciete leren. Vaak is hier het leerproces niet gepland en wordt het niet als hoofddoel van de activiteit gezien maar eigenlijk meer als spin-off. Het nadeel daarvan kan zijn dat het ontstane sociaal kapitaal -de opgedane ervaring- niet wordt geogst, er niet op wordt gestuurd, en er niet op wordt afgerekend. Voor dat leren worden in ieder geval nog geen optimale randvoorwaarden gecreëerd. Ook niet in duurzaamheidsprojecten.

Instrumenteel of emancipatoir leren

Arjen Wals maakt in zijn essay in de eerder genoemde bundel onderscheid tussen twee rollen van leren bij het streven naar duurzame ontwikkeling: een instrumentele rol en een emancipatoire rol. Hantering van een *instrumenteel* gebruik van leren bij het streven naar duurzame ontwikkeling veronderstelt dat we met redelijke zekerheid weten wat duurzame ontwikkeling is, dat we de betekenis van een duurzaam leven kennen en dat ook duidelijk is welke weg we moeten volgen om de gewenste eindsituatie te creëren. Hantering van een *emancipatoir*⁴ gebruik van leren daarentegen veronderstelt dat we eigenlijk nog in het duister tasten over wat duurzaam en duurzaam leven nu eigenlijk inhouden maar ook over de wegen die er mogelijk naartoe leiden en zelfs over wat nu eigenlijk 'juist' is. Het tegenover elkaar zetten van deze benaderingen, die in werkelijkheid - soms bewust, soms onbewust - door elkaar lopen, is nuttig om na te kunnen gaan in hoeverre leren voor duurzaamheid als educatief kan worden beschouwd.

Sociaal leren versus individueel leren

Leerprocessen worden vaak beschreven op individueel niveau. Het programma Leren voor Duurzaamheid gaat echter uit van de lerende burger op drie niveaus:

- de lerende *mens*: individuele vaardigheden, zelfontplooiing, een eigen positie in de samenleving, al of niet leidend tot duurzaam gedrag;
- de lerende *organisatie*: de organisatie die probeert de kwaliteit van haar eigen structuur en prestaties te verbeteren. Van een lerende organisatie is pas sprake, als er voldoende individuen een gedragsverandering aan-

⁴ In de studie Duurzaamheid als leergebied noemen S. Lijmbach, M. Broens en D. Hovinga in samenwerking met M. Margandant- van Arcken dit de *pedagogische visie* die stelt dat aan educatie geen externe doelen mogen worden opgelegd.

nemen waardoor er wijziging in structuur en prestaties zichtbaar worden;

- de lerende *samenleving*: een dynamische interactie tussen leerprocessen van verschillende organisaties en individuen met eigen invalshoeken, maar met cumulatief effect. Is het mogelijk om het lerend vermogen van de samenleving te vergroten, leerprocessen te stimuleren en actief in te zetten in realisering van duurzaamheidsbeleid?

Leren is veelal een sociaal proces, omdat het plaatsvindt in een maatschappelijke context. Leren in de klassieke zin des woords, de kennisoverdracht, is niet meer het enige. Het gaat om maatschappelijke oriëntatie, leren in sociale verbanden, meningsvorming, erkenning van de mogelijkheden en dergelijke. Leren is daarmee een belangrijke component: door samen kansen en beperkingen te zoeken, door reflectie op nieuwe mogelijkheden krijgen leefbaarheid en duurzame ontwikkeling vorm en inhoud. De gedachte van sociaal leren is dat mensen niet alleen leren via individuele trajecten, maar dat zij ook leren door hun persoonlijke ervaringen te verbinden aan de ervaringen van anderen (zoals peer groups'). Anderen spelen een belangrijke rol in het (h)erkennen, benoemen en veralgemeniseren van individuele ervaringen. Sociaal leren vervangt niet het individuele leren, maar sociaal leren vult het individuele leren aan, versnelt en versterkt dat leren. Intermediaire groepen kunnen zo een belangrijke rol spelen bij veranderingsprocessen, maar zij kunnen deze ook belemmeren.

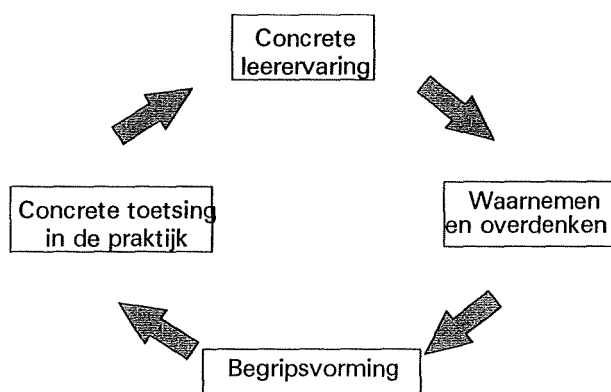
Volgens Wildemeersch⁵ ligt de motivatie tot het leren bij een sociaal leerproces in een gevoel van *urgentie*. Bij sociaal leren worden vier aspecten onderscheiden:

- actie: mensen moeten in staat en bereid zijn om zichzelf te zien als personen die actief in kunnen grijpen in hun situatie (motivatie): dit vraagt van de organisatoren van het leerproces om de deelnemers tegemoet te treden als competente actoren en te kijken naar wat zij *zelf* kunnen doen;
- coöperatie: mensen moeten in staat en bereid zijn om samen te werken met anderen: dit bevindt zich op een spanningsveld tussen consensus en dissensus in een groep;
- reflectie: mensen moeten in staat zijn (kunnen leren) te reflecteren op wat ze hebben gedaan: terugblikken, evalueren, conclusies trekken en vertalen in gewijzigd gedrag

⁵ Jansen, Theo (1999) *Sociaal leren: naar een actieve maatschappelijke participatie van deelnemers in het sociaal-cultureel werk*, NIZW Uitgeverij, Utrecht. Hierin wordt op het werk van D. Wildemeersch ingegaan.

- communicatie: voorwaarde voor sociaal leren is ook dat de betrokkenen er over kan communiceren, het aan anderen kan uitleggen en voordoen: overdragen van ervaring

Deze begrippen overlappen voor een deel het individuele leren. Het lerende individu kent verschillende fasen in een leerproces. Een bekend en ook hier goed te hanteren model is dat van Kolb (1984).

In onderstaande tabel geven we aan wat de extra dimensies zijn van sociaal leren ten opzichte van individueel leren.

KOLB (individueel)		EXTRA DIMENSIE BIJ SOCIAAL LEREN
Concreet ervaren (actie)	opdoen van daadwerkelijke, deels emotionele ervaringen met de werkelijkheid	<i>extra:</i> <i>naast actie ook coöperatie (samenwerking)</i>
Waarnemen en overdenken (reflectie)	nadenken over de waargenomen werkelijkheid	
begripsvorming (conceptualiseren)	formuleren en onder woorden brengen van principes en theorieën	<i>extra:</i> <i>naast begripsvorming ook communicatie (overdragen)</i>
Actief experimenteren, nieuw begrip toetsen in praktijk	Toepassen van de abstracte principes of theorieën in de werkelijkheid	

Volgens Kolb komen de vier fasen in ieder leerproces voor, alleen niet altijd in dezelfde volgorde: mensen hebben verschillende *leerstijlen*.

Op basis van het bovenstaande hebben wij de projecten bevraagd aan de hand van de volgende 7 kenmerken/ typeringen van leerprocessen.

KENMERK	OMSCHRIJVING
Leerniveau	Mensen Organisaties Samenleving
Leerstijl/ fase	Concreet ervaren (doen) Reflectief observeren (bezinnen) Abstract conceptualiseren (denken) Actief experimenteren (beslissen)
Leerdoel	expliciet (intentioneel, van te voren gespecificeerde leerresultaten) impliciet (het doel is oplossing van een probleem, waarbij je natuurlijk ook leert, maar dat is niet het doel)
Leeromgeving	natuurlijk (leren tijdens en in het kader van handelingen die je verricht; vaak informeel leren) onnatuurlijk (over het algemeen formeel leren, bijvoorbeeld school)
Conditie	externe condities (in de leeromgeving, bijvoorbeeld oefening, feedback) interne condities (in de leerling, bv. aansluiting bij de zone van de naaste ontwikkeling, betekenisvol leren)
Leeruitkomst	declaratieve kennis (weten dat het zo is) procedurele kennis (kennis kunnen gebruiken en uitvoeren) en (vak)inhoudelijke kennis (domein-specifiek) algemene probleemoplossingsvaardigheden (transfer, die in allerlei verschillende situaties kunnen worden ingezet)
Werkvormen	Lezing, workshop, rollenspel, ...

De volgende vragen zijn voorgelegd op basis hiervan aan de projecten:

- wat is er geleerd, al dan niet bewust
- hoe er is geleerd: welke typen leerprocessen kunnen we onderscheiden
- wat is er voor nodig om te kunnen leren?

en vervolgens, gericht op 'leren' als beleidsinstrument:

- op welke momenten zijn de leerprocessen (actief) toegepast
- hoe zagen die er uit (vorm, inhoud, procesarchitectuur)
- wat was de (potentiële) bijdrage van "leren" aan beleidsprocessen
- wie kunnen/moeten er in zo'n leerproces acteren, wie faciliteren?

Voor de volledige vragenlijst zie bijlage 2

In het volgende hoofdstuk zijn de uitkomsten van de vragenlijsten samengevat en geanalyseerd. In het tweede deel van het rapport vindt u de beschrijvingen van de individuele projecten.

4 Analyse en aanbevelingen

4.1 De projecten

Al die honderden projecten, initiatieven en acties die overal in den lande plaatsvinden: weten zij dat ze onderdeel zijn van de lerende samenleving die zoekt hoe duurzame ontwikkeling een plek kan krijgen in onze institutionele arrangementen? Is de projectaanpak daarop gericht? Wordt ervoor gezorgd dat opgedane ervaring kan worden overgedragen? Wij hebben uiteindelijk in het kader van dit onderzoek 40 projecten bekeken. Wat gaat er al goed en wat kan nog worden verbeterd in de dagelijkse projectenpraktijk? Wat zouden bestuurders en beleidsmakers zich moeten realiseren als ze projecten in het leven roepen of ondersteunen en zijn er zinvolle suggesties te doen voor verdere verbetering?

Om een brede spreiding te krijgen in het soort projecten hebben we een verdeling gezocht over 7 schaalniveau's wijk, gemeenten, regionaal, landelijk gebied, nationaal, internationaal en wetenschap/onderwijs. Ook is een zekere mate van spreiding in de projecten aangebracht door onderscheid te maken in de initiatiefnemers: vanuit burger-initiatief, vanuit de overheid, vanuit maatschappelijke organisaties, vanuit het bedrijfsleven of vanuit een internationaal initiatief. In onderstaande tabel ziet u dit terug. Deze tabel is een hulpmiddel geweest bij het zoeken naar projecten; sommige projecten kunnen in meerdere cellen worden ingedeeld; voor de analyse is dat verder niet van belang.

De voorbeelden zijn willekeurig geselecteerd uit een aantal voorbeeldverzamelingen door de redactieraad en het projectteam uit de eigen omgeving (zie bijlage 3). Ze zijn niet bedoeld als een representatieve steekproef, maar als illustratie van de vele mogelijkheden. Een deel van de projecten wordt gefinancierd vanuit het programma Leren voor Duurzaamheid, maar een aanzienlijk deel ook niet. De volgende criteria zijn gehanteerd:

- Het proces is al een behoorlijk eind gevorderd (je moet ergens op kunnen terugblikken) of recent afgerond;
- Het trefwoord 'duurzame ontwikkeling' is voor de casus relevant; daarbij kan zowel de ecologische, sociale (leefbaarheid) als de economische invalshoek centraal staan.

Belangrijk is, dat we de projecten niet hebben geselecteerd op leerproces-sen.

In het voorbeeldenboek (deel II) vindt u een beschrijving van alle veertig projecten, vergezeld van de lessen die er voor anderen van te leren zijn.

Maak kennis uit ervaring –praktijklessen voor leren voor duurzaamheid-

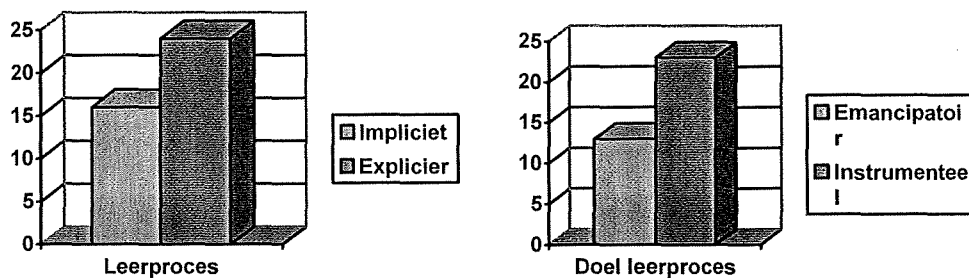
	WIJK	GEMEENTE	REGIO	LANDELIJK GE- BIED	NATIONAAL	INTERNATIONAAL	WETENSCHAP/ ONDERWIJS
Burger	Franciskaans Milieuproject EVA Lanxmeer			Zorgboerderij Ma- terra	Stichting Slow Food		DTO-KOV
Overheid	Duurzaamheids communica- tie Leidsche Rijn	Prijsvraag individueel en duurzaam Milieudialoog Schiedam				Ga naar Ghana	
Maatschappelijke organisaties	Duurzaam en veilig wonen in de Vossenparkwijk Duurzaamheid in praktijk in de wijk	Mondiale voetafdruk Nieuwegein Boeren in de buurt, buur- ten bij de boer Duurzaamheidsspiegel Erasmus/Freehouse	Training coproductie vrijwilligers Mondiale speurtocht op bedrijventerrein Klimaatprogramma COS NHN Kluswijzer	Vormen van toe- komstvisie Lunte- ren Hermeandering Hunze	Masterclass echte welvaart Vliegtax The Bet Foot fight	De aarde ademt op Orientatieweekend De wereld rond afval - afval de wereld rond	Codename Fu- ture Netwerk duur- zaam hoger on- derwijs
Bedrijven			Duurzaam Drenthe	Leerproject in de Kaaijstoep Recreatieve ont- moetingen lande- lijk gebied		Watermanagement Benelux	
Internationaal					10 jaar Agen- da 21	Eurotowns Glynwood	
Intercultureel	Realiseren wijktuinen				You tell me!		Schooltuin zon- der grenzen
Overig							Handvest duur- zaamheid HBO

4.2 Wat voor beeld krijgen we uit de beschrijvingen?

Een relatief groot deel van de projecten (ongeveer de helft) is geïnitieerd door maatschappelijke organisaties. Deze organisaties variëren van Dorpsraad Lunteren tot het COS en van actie Strohalm tot het Landelijk Centrum Opbouwwerk. Het is niet duidelijk of dat komt omdat deze organisaties vaker projecten op het gebied van duurzame ontwikkeling opstarten of dat het komt omdat dit de projecten zijn die NovioConsult en de redactieraad het vaakst tegen komen. Wel hebben deze organisaties vaker vragenlijsten teruggestuurd. Dit kan effect hebben op de uitkomsten.

Bij de meerderheid van de projecten was vooraf expliciet een leerproces als doel benoemd. De projecten waar dat niet het geval was gaven op een enkeling na desgevraagd aan dat ze ondertussen wel dingen hebben geleerd. Leerprocessen vinden dus vrijwel altijd plaats in projecten.

Figuur 2: Leerproces als bewust onderdeel⁶

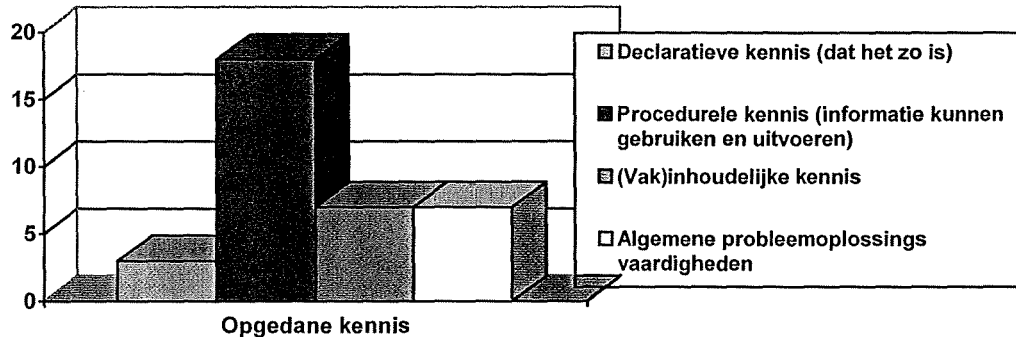
Kijkend naar de verschillende soorten leerprocessen zijn de meeste projecten instrumenteel ingestoken. De kennis of kunde die wordt opgedaan heeft een inhoudelijk, beleidsmatig doel. Daarbij kan een kanttekening geplaatst worden dat mensen moeite hebben met het verschil tussen beide soorten leerprocessen. Als de initiërende organisatie wil, dat anderen leren meer begrip voor elkaar te hebben en samen problemen op te lossen bijvoorbeeld, zetten zij leerprocessen in als *instrument*. De omschrijving van emancipatoir leren, burgers vanuit hun eigen specifieke situatie beter in staat stelt afwegingen te maken, om te gaan met conflicterende normen,

⁶ De grafieken zijn gebaseerd op de letterlijke antwoorden van de projecten; niet alle projecten hadden echter alle vragen ingevuld. In een aantal gevallen hebben wij daarom de antwoorden afgeleid uit de beschikbare informatie en/ of een keuze gemaakt uit de antwoorden. De figuren kunnen daarom alleen gebruikt worden als indicatieve illustratie.

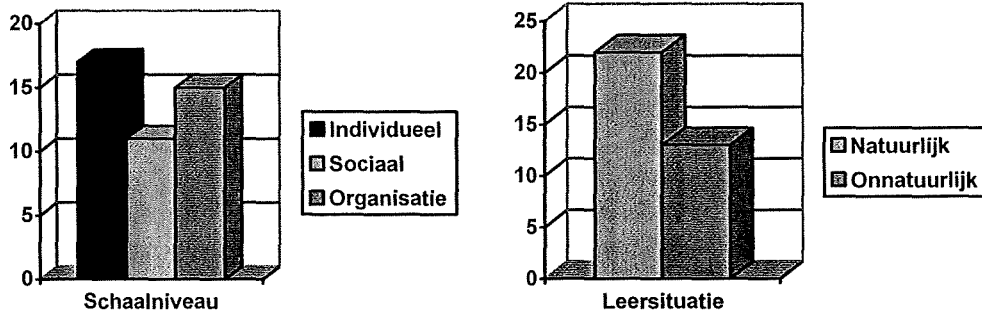
waarden en belangen, en te zoeken naar oplossingsrichtingen die rekening houden met complexiteit, diversiteit en onzekerheid, is echter ook van toepassing.

Wie er geleerd heeft, is meestal de doelgroep (deelnemers aan activiteiten, jongeren, scholieren, maatschappelijke organisaties). Maar vaak hebben ook de initiatiefnemers en/of organisatoren zelf en hun eigen organisaties, soms tot hun eigen verassing, geleerd van het project. De vraag *wat* er geleerd is, blijkt lastiger en blijft regelmatig onbeantwoord. In de evaluatie van het project DTO-KOV hebben ze zelfs opgemerkt dat zij hier vergeefs onderzoek naar hebben gedaan! Nu de projectuitvoerders de vraag krijgen voorgelegd, komt ze al zoekend tot de volgende formuleringen: mensen doen kennis op of leren verbanden tussen kennis aan te leggen, men krijgt inzicht in de effecten van bepaald gedrag, in de rol van andere actoren, maakt kennis met handelingsperspectieven, mensen en organisaties ontdekken eigen verantwoordelijkheden. Ook doen ze procesinzicht op, kijken anders naar de directe leefomgeving, en lereneffectiever te zijn in de persoonlijke strategie. In de vragenlijst hebben we de vraag naar 'wat er is geleerd' uitgesplitst 4 categorieën.

Figuur 3: Soort kennis die is opgedaan

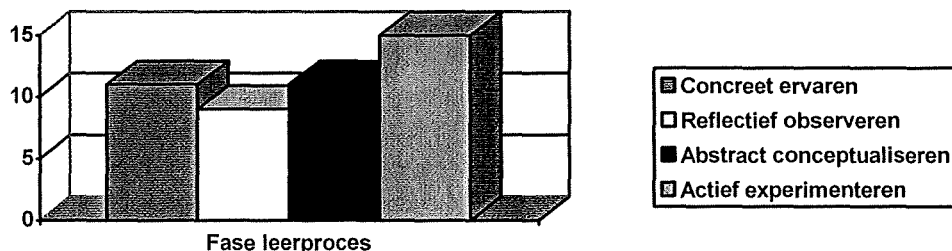

Veruit de meeste projecten waren gericht op informatie kunnen gebruiken en uitvoeren, procedurele kennis dus. Deze categorie sluit ook het meest aan bij de twijfel tussen instrumenteel (dat bij de declaratieve kennis vaak aan de orde was) en emancipatoir (bij de algemene probleemoplossingsvaardigheden vaak het geval). Ook past het bij de veelal natuurlijke leersituatie (zie onder).

Het schaalniveau van het leerproces, individueel, sociaal of een lerende organisatie, was ongeveer gelijkelijk verdeeld. Daarbij was bij de lerende organisatie vaker dan bij de andere schaalniveaus het leerdoel niet van te voren expliciet geformuleerd. De leeromgeving hebben we afgeleid uit de activiteiten die in de projecten zijn uitgevoerd. Natuurlijk leren, tijdens en in het kader van handelingen die de lerende verricht kwam het vaakst voor. Dit ging bijvoorbeeld om de zoektocht naar het hoe en wat van duurzaamheidscommunicatie in Leidsche Rijn of de wijktuinen in Zoetermeer. Er waren echter ook vrij veel projecten waarin door middel van lespakketten, workshops of expertmeetings kennis werd opgedaan.

Tot slot hebben we een verbinding gelegd met leertheorieën. Daarbij is een integratie toegepast van begrippen uit individuele leertheorie (bijvoorbeeld de leercyclus van Kolb) en de theorie over sociaal leren. Bij sociaal leren komen daar enkele dimensies bij, namelijk samenwerking en communicatie (zie analysekader). De laatste categorie (actief experimenteren) wordt het meest herkend, de voorlaatste het minst. De andere drie scoren ongeveer even hoog. Een enkele respondent geeft aan dat alle categorieën van toepassing zijn.

4.3 Succes en faalfactoren

De projecten hebben geprobeerd aan te geven welke factoren aan het succes van het project hebben bijgedragen of juist niet. Beiden blijken vooral in proces- en omgevingsfactoren te liggen: de ruimte die je krijgt om het project uit te voeren, zorg dragen voor gunstige materiele voorwaarden omdat daar anders alle energie heen gaat, veel aandacht besteden aan besluitvorming, het enthousiasme van de deelnemers, de concrete doelstellingen, gestructureerd werken, enthousiasme en doorzettingsvermogen van initiatiefnemers, nieuwsgierigheid van de deelnemers, het informele karakter, samenwerking, goede organisatie en commitment in meerdere lagen van de instelling. Ook de faalfactoren lagen vaak in deze hoek: de (eigen) onzekerheden, ontbreken van financiële middelen, een aanvankelijk aarzelende gemeente, het weer, afhankelijkheid van andere organisaties, gebrek aan tijd voor overleg/ afstemming en de teamsamenstelling als het niet klikt.

Meer inhoudelijk worden zaken genoemd als de aantrekkelijkheid van een concept, , het “geen woorden maar daden gehalte”, aansluiting bij de doelgroep, aansluiten bij bestaand beleid, herkenbaarheid en tastbaarheid van het onderwerp, professionalisering, aanreiken van concrete handelingsperspectieven, deelnemers zelf oplossingen laten aandragen, die zo snel mogelijk worden geïmplementeerd, belonen, en aandacht in de media. Faalfactoren zijn de grote verschillen tussen gemeenten, niet altijd aansluiten op de praktijk en de complexiteit van de materie.

Wij hebben geen echte verschillen gevonden in deze succes en faalfactoren of in de soorten leerproces in de verschillende schaalniveaus. Het enige dat opvalt is dat de projecten uit de categorie wetenschap/ onderwijs vaker expliciet en bewust met de leerprocessen omgaan; gezien de categorie is dat achter wel weer logisch. Van deze projecten valt zeker veel te leren!

Top 5 succesfactoren

- Enthousiasme en deskundigheid initiatiefnemers/ organisatoren
- Duidelijke en concrete doelstelling, gestructureerde aanpak
- Aansluiting bij deelnemers/ beleid/ praktijk
Herkenbaar en tastbaar onderwerp
- Gunstige matiele middelen/ duidelijk wie daar zorg voor draagt zodat het niet teveel energie van het project zelf afhoudt

Enerzijds zijn dit wel erg voor de hand liggende factoren, anderzijds is het een nuttig gegeven dat dit blijkbaar toch de essentiële randvoorwaarden zijn voor het welslagen van een project. Zeker voor projecten waarin ‘onze-

kere' processen zoals leren moeten plaatsvinden is het van belang dat de basis stevig en helder is.

4.4 Conclusies en aanbevelingen

Wat betekent dit nu voor het programma Leren voor Duurzaamheid moet doordenken dan wel beslissen hoe om te gaan met projectaanvragen en projectvoorstellen rond duurzame ontwikkeling? Hoe kunnen bij de beleidsvoorbereiding en de beleidsuitvoering er voor zorgen dat de leerervaringen worden verwerkt in de beleidsvernieuwing, en dat de beleidsuitvoering ook wordt benut om verdere leerervaring te genereren? In deze paragraaf geven wij de conclusies weer die volgen uit de analyse van de projecten, en uit de discussies met de redactieraad. Tevens zijn de conclusies afgeleid uit een extra workshop over het concept eindrapport (zie bijlage voor het verslag) en hebben we de analyse van Plunck en Novak voor de NSDO (zie ook voorbeeldverzameling) ernaast gelegd. De aanbevelingen zijn bedoeld voor de stuurgroep van het programma Leren voor Duurzaamheid. Wij willen hierbij de kanttekening plaatsen dat het gehele traject van het project een grote doorlooptijd heeft gekend, waarin kruisbestuiving heeft plaatsgevonden tussen de voorlopige resultaten van het onderzoek en andere ontwikkelingen binnen het programma Leren voor Duurzaamheid (zie ook bijlage 3 totstandkoming). Zo heeft de stuurgroep in de tussentijd werk gemaakt van het formuleren wat het programma Leren voor Duurzaamheid precies is en welke vormen van leerprocessen er zijn. We hebben geprobeerd de aanbevelingen te richten op de huidige stand van zaken van het programma.

De hoofdconclusie is: in veel projecten die in de samenleving plaatsvinden op het gebied van duurzame ontwikkeling is 'leren' een expliciet doel. In bijna alle projecten is het desgevraagd aan de orde. De verschijningsvormen van de leerprocessen zijn divers. Kortom: het gaat goed, er wordt veel "geleerd voor duurzaamheid": de taak voor het Programma is ons inziens vooral het mogelijk te maken de kwaliteit van de leerprocessen te verhogen en hiermee te experimenteren. Daartoe hebben wij aanbevelingen op vijf vlakken:

- Kennismanagement
- Wanneer welke leerprocessen
- De rol van de overheid
- Samenwerking
- Ruimte, richting en rekenschap

De aanbevelingen worden hieronder weergegeven.

1: Kennismanagement

Uit de succes- en faalfactoren blijkt, dat deze grotendeels liggen op procesmatig vlak. Een belangrijk deel van de opgedane ervaring in een project zit in het hoofd (en hart) van de trekker, de projectleider, de bevlogen initiatiefnemer. En dat geldt ook voor de kennis van het waarom, de achterliggende gedachten en bedoelingen, de in het aanloopproces gemaakte keuzes. Het grote verloop in trekkers van projecten maakte het voor ons lastig deze te achterhalen maar betekent natuurlijk ook voor organisaties een groot verlies aan kennis⁷. De opgedane ervaring vindt soms wel z'n neerslag in eindrapporten of evaluaties, maar dat is geschreven woord en geen geleefde en doorleefde ervaring die door mensen is verinnerlijkt. Veel ervaring die wordt opgebouwd in projecten verdwijnt dan ook door vertrek van projectleiding of –deelnemers tijdens of na afloop van het project. Een geschreven evaluatie kan dit verlies niet of slechts zeer ten dele ondervangen. Dit betekent dat er tijdens het project aandacht zou moeten zijn voor overdracht van ervaring.

Dit sluit aan bij de conclusies uit de analyse van Plunck en Novak: "systemen voor leren en kennisoverdracht (ook buiten de organisaties) zijn bij de meeste organisaties niet of nauwelijks ontwikkeld. [...] de drijfveer is vaak de interesse van anderen." En dus, zo concluderen zij ook, blijven veel interessante projecten verborgen voor geïnteresseerden en worden veel organisaties belemmerd in hun groeipotentieel. Ook de afhankelijkheid van personen is een conclusie die zij delen. Daarbij geven zij aan dat deze personen over het algemeen voldoen aan een combinatie van eigenschappen: creatief, visionair en concreet realistisch. Dit is niet alleen een bedreiging, maar ook een kans: de ervaringen die deze mensen opdoen, kunnen zij ook op andere plekken inzetten voor een duurzame samenleving. "De balans ligt in het gebruiken van deze mensen zonder de keerzijde (afhankelijkheid) over te laten nemen."

Aanbeveling:

- organiseer aandacht voor overdracht van ervaring via daarop gerichte coaching van de projectleider, door dit punt bij tussenevaluaties te agenderen, en door een exit-interview te houden met projectleider/ projectteam bij afronding van het project (en bij eventueel tussentijds vertrek van de projectleider);

⁷ Overigens is het grote verloop van projectleiders, zoals Plunck en Novak ook constateren, mede een gevolg van het stimuleren van projectmatig werken.

- maak gebruik van het feit dat sommige mensen heel goed projecten kunnen opstarten of uitvoeren; koppel deze mensen ook actief aan bepaalde trajecten;
- stimuleer en faciliteer als programma Leren voor Duurzaamheid de overdracht van kennis en vaardigheden tussen projecten in fysieke vorm, dus door middel van ontmoetingen, presentaties bij anderen etc. Bijvoorbeeld door bij toekenning van een project een bepaald percentage aan middelen extra toe te kennen dat geormerkt is voor overdracht van de leerervaringen;
- zoek naar evaluatiewijzen die niet zuchtend worden ingevuld 'omdat het moet' maar die uitnodigen ervan te leren en nieuwe energie geven: bijvoorbeeld vergelijkbare projecten in een workshop gezamenlijk laten evalueren en het verslag als evaluatie tellen. Of stuur een journalist op ze af die goed doorvraagt en er een mooi verhaal van maakt;
- richt de website in op overdracht van leerervaringen; nu is het alleen mogelijk om de officiële projectbeschrijvingen 'zoals het zou moeten' te lezen en zelfs deze ontbreken in de meeste gevallen.

Een conclusie van Plunck en Novak is de voorliefde in de wereld van Duurzame Ontwikkeling voor 'nieuwe' en 'innovatieve' projecten. Ook het programma Leren voor Duurzaamheid deelt deze voorkeur: succesvolle projecten verdienen echter wel de mogelijkheid zich verder te bewijzen en uit te bouwen. Zeker met zo'n nieuw concept als leerprocessen kunnen anderen daar veel van leren.

2: Wanneer welke leerprocessen

Waar mensen samen werken aan een gemeenschappelijk doel, daar wordt geleerd. In alle projecten spelen leerprocessen een rol. Ook al is dat 'zelf' leren helemaal niet als doel van de activiteit geformuleerd, de uitvoerders realiseert zich desgevraagd heel goed dat dat 'zelf' leren een meerwaarde van het project is: het impliciete leren. Deze meerwaarde wordt onvoldoende benut. Bij de uitvoerders van projecten ontbreekt vaak kennis van en ervaring met leerprocessen. Wanneer zij zich beter bewust zijn van de wijze waarop deze ingezet kunnen worden en met welke effecten, kan het rendement veel groter zijn. Ook ondersteuning van expliciete leerprocessen door mensen met kennis van didactiek is nuttig. De theoretische basis van het denken in leerprocessen bij duurzame ontwikkeling is nog volop in ontwikkeling.

Aanbeveling:

- maak impliciet leren tot een expliciet aandachtspunt door in de projectstructuur tussentijdse evaluatiemomenten te programmeren waar dit onderdeel van is;
- stimuleer kennisontwikkeling ((wetenschappelijk) onderzoek over de rol en effecten van leerprocessen bij beleidsprocessen: hier is nog maar weinig over bekend;
- draag de kennis die er is over op de uitvoerders van de projecten, zoals bijvoorbeeld op de Dag van het Leren is gedaan en door de essaybundel.

4.5 De rol van de overheid

Zowel het programma Leren voor Duurzaamheid zelf als de projectuitvoerders worstelen met de rol van de overheid. Een sociaal leerproces als pedagogisch concept staat per definitie op gespannen voet met een sociaal leerproces als beleidsinstrument. In de essay-bundel wordt door diverse auteurs een poging gedaan de huidige discussie rond leren en duurzame ontwikkeling in kaart te brengen. Arjen Wals houdt een pleidooi voor emancipatoire benaderingen van leren voor duurzaamheid vanuit de gedachte dat leren voor duurzaamheid vooral een educatieve zoektocht moet zijn die burgers vanuit hun eigen specifieke situatie beter in staat stelt afwegingen te maken, om te gaan met conflicterende normen, waarden en belangen, en te zoeken naar oplossingsrichtingen die rekening houden met complexiteit, diversiteit en onzekerheid. Echter, beide vormen van leren zijn nuttig en nodig. De overheid heeft behoefte aan instrumenten. Daar is niets mis mee wanneer dit wordt ingezet voor vastgesteld beleid; instrumenteel leren moet dan uitmonden in acties. Het leren met het oog op het aanleren van vaardigheden die in het verleden handig bleken om in de grotendeels voorspelbare samenleving te kunnen functioneren, versus vergroten van het vermogen (competentie) om in te spelen op veranderende situaties is echter een soort leerproces dat daarnaast van belang is op alle niveaus in de samenleving: de lerende mens, de lerende organisatie, de lerende samenleving. Trefwoorden als voortschrijdend inzicht, voortdurend herijken van de doelen, monitoren van de vorderingen horen daarbij. De overheid is daarbij zowel initiator en participant en zal deze rollen dus moeten kunnen onderscheiden

Aanbevelingen:

- leren als term is (te) breed. Probeer zowel intern als in communicatie met de provincies en projectuitvoerders nog helderder te krijgen welke

vormen van leren er zijn en wat de verschillen tussen onder andere instrumenteel leren en emancipatoir leren is. Formuleer wat dit betekent voor de rol van de projectuitvoerder;

- blijf zorgen voor een balans van de verschillende soorten leerprocessen in de projecten die het programma Leren voor Duurzaamheid financiert.

4.6 Samenwerking

De aandacht voor leerprocessen in relatie met beleid bestaat niet alleen bij het programma Leren voor Duurzaamheid. Zo heeft het programma Duurzame Technologische Ontwikkeling, Kennis Overdracht en Verankering (DTO-KOV) expliciet hierop ingezet en ook gedegen geëvalueerd. Van deze ervaringen valt veel te leren. In een evaluatierapport van Lokale Agenda 21 wordt de suggestie gedaan voor sociale leerprocessen als een van de te monitoren elementen als de overheid zicht wil krijgen op de bereikte resultaten in (gemeentelijke) duurzaamheidstrajecten. Voor zover bekend is daar nog geen gevolg aan gegeven. In het vierde NMP wordt een bestuursakkoord 'Leefomgevingskwaliteit' aangekondigd. Daarbij gaat het om lokale en regionale processen voor het komen tot gebiedsgerichte formulering van kwaliteitseisen voor de leefomgeving. In het Plan van Aanpak⁸ is expliciet aandacht geformuleerd voor uitwisseling van kennis en ervaring die wordt opgedaan in deze lokale en regionale processen en daar zou een vorm van procesmonitoring met aandacht voor het sociale leerproces zeer op z'n plaats kunnen zijn. Het zou zeer de moeite waard kunnen zijn om de suggestie voor monitoring van sociale leerprocessen te hernemen en toe te passen op een aantal beleidsprocessen waaronder NSDO-implementatie, het bestuursakkoord Leefomgevingskwaliteit, het bestuursakkoord Water en dergelijke.

Aanbeveling:

- maak op landelijk niveau gebruik van de kennis die andere overheden zoals het programma DTO-KOV op het gebied van leerprocessen heeft opgedaan;
- gezamenlijk met andere Rijksoverheidstrajecten theoretische kennis uit bouwen;
- stimuleer ook samenwerking op lokaal niveau maar verplicht die niet: samenwerking is lastig (zie ook succes- en faalfactoren en opgelegde samenwerking werkt bijna nooit⁹).

⁸ concept 23-1-2002

⁹ analyse Plunck en Novak

4.7 Ruimte, richting en rekenschap

In de Verkenning van het Rijksoverheidsbeleid in het kader van de NSDO¹⁰ wordt de overheidsrol beschreven als het *'geven van richting, het geven van ruimte, en afrekenen'*. Het geven van richting door bijvoorbeeld streef-beelden te formuleren, door samenhangende doelstellingen op de lange termijn te formuleren, en door te monitoren. Ruimte geven door kaders te stellen, te faciliteren en te stimuleren, omdat anderen dan de overheid vaak op een betere en meer effectieve manier zaken kunnen aanpakken. En afrekenen bij gemaakte afspraken en bij de handhaving van democratisch vast-gestelde normen en regels.

Een van de succesfactoren die projecten veel noemden is het enthousiasme van de initiatiefnemers: plezier is belangrijk. De verantwoordelijk ambtenaar vraagt zich dan echter af hoe hij dat verantwoord aan zijn accountant. Ook de verantwoordelijk wethouder wil graag in 3,4,5 jaar de eerste resultaten zien. Het begrippenkader waarin we kunnen uitdrukken *dat* er wordt geleerd en *wat* er wordt geleerd in duurzaamheidsprojecten, is nog onvoldoende uitontwikkeld. De terminologie van sociale leerprocessen (waarbij individueel leren wordt verrijkt met leren samen met anderen) biedt wel aanknopingspunten maar moet verder worden uitgewerkt.

Besturen is omgaan met onzekerheden, dat is altijd al zo geweest. De overheid is geen eigenaar van het proces, maar wel verantwoordelijk voor de projecten die zij aanstuurt of faciliteert. Monitoring is geen toverwoord en geen doel op zich maar kan hierbij een hulpmiddel zijn voor het leren van de projecten en de beoordeling van nieuwe projecten. Plunck en Novak zeggen hierover: "Bepaling van een potentieel (bijvoorbeeld ten behoeve van ondersteuning) kan alleen maar door middel van een kwalitatieve analyse van het concept en de organisatie, waarbij meetbare effecten slechts een onderdeel zijn. Andere onderdelen zijn: kwaliteiten van mensen binnen de organisatie, visie, doorzettingsvermogen, inspiratie voor anderen etc."

Aanbeveling

- biedt ruimte voor oefenplaatsen en experimenten, fouten moeten mogen, maar projectuitvoerders moeten wel zorgen voor verantwoording, verslaglegging en transparantie Hier is ruimte voor nodig, maar het vertrouwen daarin is klein ("we moeten nu iets met leren voor duurzaamheid"). Maak duidelijk dat niemand iets *moet* met leren voor duurzaamheid (een idee dat in de NME wereld nogal leeft: vroeger hadden we

¹⁰ versie 21-12-2001

NME, nu heet dat Leren voor Duurzaamheid) maar dat het programma *mogelijkheden* biedt voor initiatieven.

- stimuleer het enthousiasme; faciliteren kan meer betekenen dan alleen geld beschikbaar stellen. Coaching of kennisuitwisseling bevordert het leerproces en geeft uitvoerders van projecten het gevoel dat ze daadwerkelijk gesteund worden. Volgens de analyse van Plunck en Novak is er onder andere behoefte aan begeleiding op het gebied van PR en publiciteit.
- zet een monitoringmodel op voor sociale leerprocessen dat dwingt tot het formuleren van een begrippenkader, bij voorkeur gezamenlijk met andere Rijksoverheidstrajecten. Trefwoorden daarbij zijn:
 - doelbewaking (gaan we in de richting van onze ambities, zijn de ambities nog de juiste) gezamenlijk te leggen in handen van een maatschappelijk divers samengesteld forum
 - procesbewaking door evaluatiemomenten in te bouwen
 - procesverrijking door het formuleren en uitwisselen van leerervaringen onderdeel te maken van de tussentijdse evaluatiemomenten

En tot slot de beste tip, die meerdere projecten gaven: “kom eens langs!” of woorden van gelijke strekking; vindt niet opnieuw het wiel uit maar leer van onze ervaringen. Projectuitvoerders zijn van harte bereid hun kennis te delen. We hopen dat het nu volgende voorbeeldenboek hiertoe inspiratie biedt en een goede aanleiding om contact op te nemen met een project. Daartoe zijn bij de meeste projecten de contactpersonen vermeld.

DEEL II VOORBEELDENBOEK

1. Selectie

In dit deel van de rapportage vindt u een beschrijving van alle bevraagde projecten. De projecten zijn bedoeld als illustratie en inspiratie. Om een brede spreiding te krijgen in het soort projecten hebben we een verdeling gezocht over de 7 schaalniveaus wijk, gemeenten, regionaal, landelijk gebied, nationaal, Nederland en Derde Wereld en wetenschap/onderwijs. Ook is een zekere mate van spreiding in de projecten aangebracht door onderscheid te maken in de initiatiefnemers: burgers, overheid, maatschappelijke organisaties, bedrijfsleven of vanuit een internationaal initiatief. De voorbeelden zijn willekeurig geselecteerd uit een aantal voorbeeldverzamelingen en door de redactieraad en het projectteam uit de eigen omgeving. Een deel van de projecten wordt gefinancierd vanuit het programma Leren voor Duurzaamheid, maar een aanzienlijk deel ook niet. De volgende criteria zijn gehanteerd:

- Het proces is al een behoorlijk eind gevorderd (je moet ergens op kunnen terugblikken) of recent afgerond;
- Het trefwoord 'duurzame ontwikkeling' is voor de casus relevant; daarbij kan zowel de ecologische, sociale (leefbaarheid) als economische invalshoek centraal staan;
- De projecten zijn bedoeld om een bijdrage te leveren in/aan het maatschappelijk debat op weg naar een duurzamere samenleving.

Belangrijk is dat we de projecten dus niet hebben geselecteerd op leerprocessen. We bekijken een in die zin 'willekeurige' selectie van projecten. Wat gaat er al goed en wat kan nog worden verbeterd in de dagelijkse projectenpraktijk? Wat zouden bestuurders en beleidsmakers zich moeten realiseren als ze projecten in het leven roepen of ondersteunen en zijn er zinvolle suggesties te doen voor verdere verbetering?

Uiteindelijk hebben wij een kleine honderd projecten benaderd, waarvan ruim dertig de vragenlijst hebben teruggestuurd. Vanuit literatuur en evaluaties is dit aangevuld tot 40. De projecten staan geordend naar schaalniveau weergegeven. Voor meer inspiratie kunt u kijken in bijlage 1 voor verwijzingen naar internetsites en voorbeeldverzamelingen.

2. Wijk

2.1 Duurzaamheidscommunicatie in Leidsche Rijn

“Wat dat betreft heb ik tot nu toe in ieder geval geleerd dat duurzaamheid het best gedijt in een 'lerende organisatie/omgeving'.”

Initiatiefnemer:	Groep Natuur- en MilieuCommunicatie (gemeente Utrecht) en Wijkbureau Leidsche Rijn
Overige betrokken actoren:	Projectbureau Leidsche Rijn, Dienst Stadsbeheer Utrecht
Financier:	Groep NMC – Utrecht
Aantal deelnemers/betrokkenen:	in principe (eindplaatje van 2015) circa 80.000 bewoners
Looptijd:	1 mei 2000 – 1 mei 2002 (pilotperiode)
Contactpersoon:	Theo Kuijpers

Doel

- opzetten van een programma duurzaamheidscommunicatie voor bewoners van de nieuwe (VINEX) wijk Leidsche Rijn en
- komen met voorstellen voor de situering, opzet en dergelijke van een aantal geplande Natuur- en Milieu Educatie-/Communicatievoorzieningen.

Doelgroep

(Nieuwe) bewoners van Leidsche Rijn (en daarin diverse specifieke doelgroepen, waaronder Natuur- en Milieugroepen, scholen, bewonersorganisaties, (gemeentelijke) diensten, instellingen).

Aanleiding

Op veel nieuwbouwlocaties in Nederland wordt duurzaam gebouwd. Steeds vaker komt daarbij ook de term “duurzaam wonen” naar voren: hoe gaan de (toekomstige) bewoners om met de duurzame ambities van hun wijk? Veel duurzame uitgangspunten staan of vallen met hun gedrag. Het watersysteem vereist bijzondere zorgvuldigheid van de gebruikers. Ze mogen bijvoorbeeld geen vervuilende stoffen en bestrijdingsmiddelen op stoepen en in tuinen gebruiken. Hondenpoep in openbaar groen is verboden en het autowassen blijft beperkt tot de daarvoor bestemde plaatsen. De weg om deze duurzaamheid te bereiken is nog allerm minst bepaald. Alles zo duurzaam mogelijk bouwen en inrichten is daarbij belangrijk. Maar belangrijker is nog om mensen te bewegen steeds weer opnieuw gemotiveerd en bewust af-

wegingen te maken tussen economische, sociale en ecologische argumenten. En dus steeds weer te zoeken naar de meest 'duurzame' oplossing.

Activiteiten

- Er is een grote diversiteit aan activiteiten, zoals:
- Masterclass Samen werken aan een duurzaam Leidsche Rijn;
- Waterweb: zowel een samenwerkingsverband van alle -bij Leidsche Rijn-betrokken waterpartners als de naam van een communicatiestrategie naar bewoners toe;
- Project Watch: gericht op hoogste groepen van de basisscholen in Leidsche Rijn;
- Projectgroep Den Engh: traject met een aantal Natuur- en MilieuGroepen en bewoners om een nieuwe invulling voor een bestaand (oud) gebouw te zoeken;
- Kennisnetwerk Duurzaam Wonen: landelijk kennisnetwerk;
- Energieproject;
- Cursus 'Leidsche Rijn voor beginners'.

Leerprocessen

Leren kwam en komt op een aantal manieren aan bod. Leren in de betekenis van zoeken naar manieren om een programma duurzaamheidscommunicatie op te stellen. En ook zoeken naar de onderdelen die hierbij horen en naar de stappen volgens welke zoiets dient te gaan verlopen. Ook leren in de betekenis van zoeken naar actoren en partners die voor een dergelijk programma noodzakelijk zijn komt hierbij aan de orde. Daarnaast is er ook gekozen voor leren welke rol een Natuur- en MilieuCommunicatie-organisatie in een nieuwe stad als Leidsche Rijn zou moeten hebben. Hierbij hoort -na een jaar denken en doen- de nieuwe term: regie voeren. En is met dit gegeven de 'oude' NMC- organisatie op zoek naar een nieuwe invulling van taken en rollen.

Wie heeft er geleerd?

- Het Wijkbureau (namelijk: het is dus nodig om een programmamanager duurzaamheidscommunicatie te hebben);
- NMC-Utrecht (namelijk: Duurzaamheidscommunicatie is meer dan NME en NMC en NMC (als organisatie) heeft twee specifieke rollen, te weten een regierol en een uitvoerende (specialistische) rol;
- Projectbureau Leidsche Rijn (naast duurzaam bouwen bestaat er ook iets als Duurzaam Wonen).

Wat?

Soort kennis: alles

Soort leerproces: alles

Bijdrage aan Duurzame Ontwikkeling

Ik denk (nu) dat ik met mijn activiteiten, manier van werken etc. bereikt heb dat mijn omgeving weet dat dit een vakgebied is en een essentieel onderdeel om in een nieuwbouwgebied als Leidsche Rijn mensen/bewoners tot een duurzamere leefstijl te bewegen.

Invloed van het leren

Leren in de betekenis van: individueel leren, een/de lerende organisatie en sociaal leren/de lerende maatschappij, maar ook dat je fouten mag maken. De invloed van leren is wellicht ook aan te geven door te stellen dat dit iets is als samen aan de gang gaan om het samen beter te maken/te laten verlopen.

Lessen

Succesfactoren waren vooral de omgeving: de ruimte die je krijgt om zaken op en aan te pakken. Faalfactoren waren de (eigen) onzekerheden, twijfels en dergelijke die (achteraf) tijd- en aandachtverlies (bij anderen) opleveren en ook het gebrek aan kennis. De volgende keer zou het wijkbureau Leidsche Rijn nog (meer) mensen (actoren) medeverantwoordelijk moeten maken of laten worden. Een tip voor anderen: wees, ben of heb: empathisch vermogen (invoelen), luisterend oor, laat ieder zijn terrein inbrengen en heb oog voor capaciteiten bij/van anderen. En in 'werkwoorden': initieer, stimuleer, begeleid en organiseer.

2.2 Franciscaans Milieuproject, gemeenschap Franciscaans milieuproject

"Het is ook van belang, hebben we geleerd, om feest te vieren en lichtvoetig om te gaan met het feit dat we onze gemeenschappelijke norm lang niet altijd halen. Met andere woorden: duurzaam leven kan ook LEUK zijn."

Initiatiefnemer:	Guy Dilweg ofm
Uitvoerder:	De gemeenschap en het bestuur van het Franciscans Milieuproject
Overige betrokken actoren	Vrijwilligers, cursisten, conferentiegasten, donateurs, actieve leden van het Netwerk voor Religie en Natuur en Milieu
Budget:	n.v.t.
Financiers:	Leden van de gemeenschap, donateurs
Looptijd:	vanaf 1 januari 1999
Aantal deelnemers:	honderden per jaar
Geëvalueerd:	Het project is vijf jaar geleden geëvalueerd, maar niet zozeer op de leeraspecten
Contactpersoon:	Guy Dilweg, tel: 033-494 55 00 email: post@stoutenberg.nl

Doel

Het doel van het project is het verbeteren van de band tussen de mens en (zijn) natuur. De doelgroep bestaat uit mensen die zoeken naar een voorbeeld van hoe je op duurzame wijze kunt werken aan die verbetering. Dit wil men bereiken door het uitwerken en beleven van de band tussen mens en natuur op een religieuze basis. Concreet houdt dit in het aanbieden van mogelijkheden (werkweken, maanden, stages) om deze concreet beleefde spiritualiteit mee te ervaren en het organiseren van cursussen, studiedagen en lezingen met betrekking tot de achtergronden van deze leefvorm.

Leerprocessen

Zowel de gemeenschap als het bestuur evalueren regelmatig de bevindingen op het gebied van duurzaam samenleven wat betreft de religieuze, de sociale en de economische kant van het project. In de eerste plaats zijn het voornamelijk de deelnemers aan het project en de meelevers die leren. In mindere mate is het leerproces gericht op de bestuurders, bezoekers en cursisten en in nog wat mindere mate op de klanten van het conferentieoord dat bij het project hoort. Vele zaken zijn het onderwerp van het leerproces:

- het is vruchtbaar, zo niet noodzakelijk, om **medestanders** te zoeken;
- het is vruchtbaar, zo niet noodzakelijk, om een situatie te creëren die **gunstige voorwaarden** schept voor een duurzaamheidsproject;
- het belang van een gedeelde **spiritualiteit/levensovertuiging** als bodem en bindmiddel in het project (het biedt het perspectief en de motivatie om duurzaam te willen leven);
- voor de start is het gunstig dat mensen een **onvrede** ervaren met hun huidige maatschappelijke, religieuze en of sociale bestaan. Die onvrede maakt mensen ontvankelijk voor een nieuwe keuze, maar daarna moet de positieve kracht van de motivatie het overnemen;

- het is belangrijk naar buiten te treden met activiteiten en publicaties. Hierdoor ontstaat een **wisselwerking** met de geïnteresseerde omgeving, waardoor de eigen ervaringen en ideeën kunnen worden getoetst en herijkt en –anderzijds- de ervaringen opgedaan in het project een bredere verspreiding kunnen vinden;
- het is belangrijk om beslissingen met betrekking tot een duurzame levensstijl niet te forceren, maar te laten groeien. We noemen dit het **organisch** handelen. Alles op de juiste tijd en op de juiste plaats;
- je moet ervoor waken in een stramien te geraken waardoor de leercapaciteit in de versukkeling kan raken. Dus zijn **dissidenten** en **opporders** nodig, van binnen en van buiten;
- the proof of the pudding is in the eating. Alle ideeën over een duurzame manier van leven moeten in de praktijk worden **getoetst**;
- het is ook van belang, hebben we geleerd, om feest te vieren en lichtvoetig om te gaan met het feit dat we onze gemeenschappelijke norm lang niet altijd halen. Met andere woorden: duurzaam leven kan ook **LEUK** zijn.

Deze informatie kan men gebruiken en toepassen door actief te experimenteren, de informatie te toetsen en te ervaren. Door concreet samen te leven en ideeën in de praktijk te brengen in Stoutenburg, door creatieve vormen van bezinning en verdieping, door het voorbereiden en organiseren van themadagen en cursussen, door te kijken hoe anderen het doen, door studie etc.

Resultaten

Deze zijn moeilijk te meten doordat er honderden mensen deel hebben genomen en een eigen invulling aan het begrip duurzaam leven hebben gegeven. De bijdrage aan duurzame ontwikkeling klinkt door in alle drie de aspecten: sociaal, ecologisch en economisch. Het is een constant leerproces geweest. Daarom is de open mind en de leerbereidheid een belangrijke voorwaarde voor het welslagen van dit project.

Lessen

Het feit dat dit een levensecht project is met concrete mensen van vlees en bloed maakt het voor mensen die daarvoor open staan erg aansprekend (soms zelfs zo, dat men zich er tegen afzet; men wordt erdoor geraakt in een zenuw die men liever verdoofd had gehouden, het komt te dicht aan de huid. 'Als zij het kunnen, waarom zou ik het dan ook niet kunnen?'). De af en toe opspelende wens om in te spelen op een 'markt', een buurt of een mode is bedreigend voor de organische ontwikkeling van het project. De materiële voorwaarden moeten wel gunstig zijn, anders gaat daar te veel energie naar toe in plaats van naar het eigenlijke project. In Stoutenburg neemt het be-

stuur daarvan een flink deel voor haar rekening. Een tip is veel aandacht te besteden aan de besluitvorming over de infrastructuur. We hebben onbehoorlijk veel energie moeten steken in ons voorbestaan en een lange ingroeitijd voor nieuwe leden van de community. De belangrijkste tip is: Kom langs en leer van de ervaringen!

2.3 Realiseren wijktuinen, gemeente Zoetermeer

Uitvoerder:	Gemeente Zoetermeer
Overige betrokkenen:	-
Budget:	EUR 22.700,-
Financiers:	Gemeente Zoetermeer
Aantal deelnemers:	40
Looptijd:	1 mei 2001 – 1 november 2001
Geëvalueerd:	Ja
Contactpersoon:	De heer Feijnenbuik H.Feijnenbuik@zonnet.nl

Doel

Doel van het project was het activeren van wijkbewoners. Doelgroepen waren wijkbewoners en culturele minderheden. In dit project maakten zij kennis met natuurlijke vormen om Nederlandse en buitenlandse groenten te kweken.

Leerprocessen

Concrete ervaring (zelf groenten kweken), formuleren, begripsvorming en actief experimenteren waren de voornaamste leerprocessen.

Resultaten

De deelnemers gingen sociaal met elkaar en met natuurlijke processen om.

Lessen

Succesfactor waren de koffieavonden, faalfactor was het tegenvallende weer. De tip die de projectorganisatie meegeeft voor anderen is: geduld en begrip.

2.4 Duurzaam en veilig wonen in de Vosseparkwijk

“Het mooiste van het project vind ik dat we er in Leeuwarden opnieuw in geslaagd zijn met verschillende partijen heel enthousiast en concreet aan de slag te gaan”.

Initiatiefnemer:	Wijkvereniging Vosseparkwijk,
Uitvoerder:	gemeente Leeuwarden
Overige betrokken actoren:	Essent, Woningbedrijf BWL en de politie Friesland
Budget:	EUR 27.226,-
Financiers:	Gemeente Leeuwarden
Aantal deelnemers:	ca. 1.800 gezinnen
Looptijd:	november 2001 tot en met oktober 2002
Contactpersoon:	R. van Buren, voorzitter wijkvereniging

Doel

Doel van het project is het verbeteren van de kwaliteit van de directe leefomgeving, waarbij aandacht wordt besteed aan energiebesparing, onderhoud van de woningen en veiligheid. Het project bestaat uit een wedenschap tussen de bewoners van de wijk en de gemeente Leeuwarden, het energieprestatie-advies pluspakket, de actie '100 Vold' en een gids.

Leerprocessen

De bewoners leren op welke manier zij hun buurt leefbaarder kunnen maken door informatie over energiemaatregelen, onderhoud en veiligheid. De informatie wordt onder andere verspreid via bijeenkomsten en een informatiegids.

Resultaten

Op dit moment loopt het project nog en zijn er nog geen resultaten bekend.

Lessen

Een succesfactor is het enthousiasme van de verschillende deelnemers en de concrete doelstellingen.

2.5 Duurzaamheid in Praktijk in de Wijk

Initiatiefnemer:	Lamigo, LCO en SME
Uitvoerder:	SME Milieu adviseurs
Overige betrokkenen:	Provincie Zuid-Holland, IVN Cosulentschap NME Zuid-Holland
Financiers:	Ministerie van VROM
Looptijd:	2001-nu
Contactpersoon:	Marleen kwak; e-mail: kwak@sme.nl

Doel

Het doel van het project is het opzetten van een ervaringsnetwerk waarin zowel concrete projecten, methoden en voorbeelden als trends, tendensen

en proceservaringen worden uitgewisseld. De kracht van het netwerk is dat de mensen elkaar kennen en elkaar graag helpen. In regionale themabijeenkomsten en met internetdiscussie willen we dit tot stand brengen. Voorwaarde is en blijft dat het gaat om praktische kennis die door een ander in zijn wijk kan worden gebruikt.

Leerprocessen

Doel van het ervaringsnetwerk is om van de ervaringen van de andere deelnemers te leren. Bewoners en bedrijfsleven blijken regelmatig zelf initiatief te nemen, maar stranden toch nog te vaak op de bureaucratie van de gemeente. De uitdaging is als overheid en wijk samen de leefbaarheid en duurzaamheid te ontwikkelen. Het motto hierbij is: begin bij wat er al gebeurt, duurzaamheid komt later wel. Het netwerk zal gefaciliteerd worden door een actieve kennismakelaar, die regelmatig discussies organiseert, soms fysiek en soms via internet.

Resultaat

Een netwerkdag in september 2001, een internetsite.

Lessen

Een netwerk voor en door de deelnemers is toch lastig; het blijft nog erg afhankelijk van een 'trekker'.

2.6 EVA-Lanxmeer in Culemborg

"Een heel goed initiatief. Juist omdat hier maatregelen op het gebied van energie, stedenbouw en bewonersparticipatie zijn gecombineerd".

Initiatiefnemer:	Stichting E.V.A
Uitvoerder:	Projectbureau Lanxmeer
Overige betrokkenen:	Gemeente Culemborg, Woningcorporatie BCW en bewoningsvereniging EVA-Lanxmeer
Financiers:	Gemeente Culemborg
Aantal deelnemers:	27
Looptijd:	vanaf 1993
Contactpersoon:	Marleen Kapteijns

Dit is een voorbeeldproject om te laten zien hoe een kwalitatief zeer hoogwaardige stedelijke woon- en leefomgeving kan worden ontwikkeld op basis van een integraal stedenbouwkundig concept.

Leerprocessen

De toekomstige gebruikers zijn vanaf het begin intensief betrokken geweest bij het project. Zij hebben geparticipeerd in ontwerpateliers en meegedacht over de inrichting. Hierbij is veel kennis opgedaan. Maar ook de architecten en bouwers hebben nieuwe kennis opgedaan doordat zij werden gevolgd door kritische meedenkende bewoners.

Resultaat

Door dit project is de wijk Lanxmeer een fraaie en duurzame woon- en werkomgeving geworden, met veel functies, de nieuwste technieken en een hoge landschappelijk waarde, maar ook met betrokken bewoners die vanaf het begin hebben meegedaan.

Lessen

Een van de succesfactoren is de publiek-private samenwerking tussen de gemeente Culemborg en Stichting E.V.A.. Lastiger is de verhouding tussen de bewoners die vanaf het begin hebben meegedaan en -gedacht en de mensen die er later bij zijn gekomen.

3. Gemeente

3.1 Mondiale Voetafdruk, Nieuwegein

Initiatiefnemer:	De Kleine Aarde
Uitvoerder:	De Kleine Aarde, van Hall instituut, diverse gemeenten, waaronder Nieuwegein
Overige betrokken actoren:	Stichting Boog, bureau voor Milieu en Samenleving
Financiers:	NCDO, provincie Noord-Brabant & Zuid-Holland en de betrokken gemeenten
Aantal deelnemers:	61 ingevulde voetafdrukken in de voetenbank
Geëvalueerd:	ja, zie www.voetenbank.nl
Aantal deelnemer/betrokkenen:	rond de 30
Looptijd:	gestart in 1999
Contactpersoon:	Heleen Tollenaar, 030-507 1808

Doel

- ontwikkelen van methodiek om gemeentelijke voetafdruk te meten;
- het model lokaal inzetten om de afdruk te verkleinen.

Doelgroep

Gemeenten, bestuurders en inwoners.

Activiteiten

- berekenen gemeentelijke voetafdruk;
- reizende tentoonstelling;
- marktkraam;
- informatie in gemeentelijke uitgaven;
- lespakket.

De tentoonstelling is ook door een aantal bedrijven en instellingen ontvangen en heeft daar in het gebouw gestaan.

Leerprocessen

Het ontwikkelen van het model was een bewust leerproces voor alle betrokkenen. Zij leerden de (on)mogelijkheden van de voetafdruk, de wijze van berekenen en de communicatie van de voetafdruk. Op verschillende wijzen is geprobeerd de voetafdruk te achterhalen, waarbij gekeken is wat de beste wijze was. Vervolgens is er veel geleerd over de communicatie rond die voetafdruk.

Wat is er geleerd?

Soort kennis: informatie kunnen gebruiken en uitvoeren

Soort leerproces: actief experimenteren, toetsen van informatie of ervaringen in de praktijk.

Resultaten

De resultaten waren een rekenmethode, inwoners die hun voetafdruk uitrekenen en publiciteit waardoor men zich bewust wordt van de internationale consequenties van het eigen gedrag. De bijdrage aan duurzame ontwikkeling is dat de activiteiten een bijdrage hebben geleverd aan de bewustwording van de inwoners. In hoeverre dit ook invloed heeft op het *gedrag* is moeilijk te zeggen. Ook de invloed van het leren is moeilijk te benoemen.

Lessen

Succesfactor was de aantrekkelijkheid van het concept 'mondiale voetafdruk'. Een faalfactor is het 'zachte karakter' van het concept. Andere projectuitvoerders geven ze de aanbeveling mee te zorgen voor een gestructureerde opzet: zorg dat bij aanvang van het project duidelijk is hoe de communicatie erover richting inwoners gaat verlopen. Verder is het goed om je te realiseren dat er vrij veel tijd gaat zitten in praktische zaken zoals de logistiek van de tentoonstelling.

3.2 Prijsvraag individueel en duurzaam, gemeente Hengelo

"Zien is geloven"

Initiatiefnemer:	gemeente Hengelo
Uivoerder:	gemeente Hengelo
Overige betrokken actoren:	bouwpartners
Budget:	EUR 27.226,-
Financiers:	Provincie Overijssel, energiebedrijven, inspectie Volkshuisvesting
Aantal deelnemers:	ca. 250
Looptijd:	november 1998 - 2001
Geëvalueerd:	eind 2001
Contactpersoon:	R.Frank, tel: 074-2459638, e-mail: R.Frank@Hengelo.nl

Doel

Het doel van het project is het stimuleren van duurzaam bouwen, het is gericht op de bouwpartners en de consument (nieuwbouw). Dit project heeft

plaatsgevonden in de vorm van een prijsvraag, het realiseren van woningen en een informatiecentrum.

Leerprocessen

Het is de bedoeling dat de bouwpartners en de consument de informatie zich eigen maken en ermee gaan werken. De informatie bestaat uit de kwaliteiten van dubo (het is goed, het biedt comfort en is kwaliteitsverhogend), verder uit vakinhoudelijke zaken. Het leerproces bestaat uit realisatie en terugkoppeling van duurzaam bouwen.

Resultaten

Er zijn 92 dubo-ontwerpen gemaakt en 10 woningen zijn gerealiseerd die een voorbeeldfunctie hebben voor de ontwerpen. In deze vorm wordt duurzame ontwikkeling tastbaar en zichtbaar gemaakt.

Lessen

Het succes zit in het 'geen woorden maar daden'-gehalte, het minpunt is een uitloop van de planning. Het is belangrijk het doel duidelijk te formuleren en een goed plan van aanpak te maken. Ook is het een tip goed na te denken over de rol van de consument.

3.3 Milieudialoog, gemeente Schiedam

Initiatiefnemer:	Gemeente Schiedam
Uitvoerder:	Afdeling Milieu
Overige betrokkenen:	Alle inwoners
Budget:	EUR 31.818,-
Financiers:	Gemeente Schiedam
Aantal deelnemers:	ca. 300
Looptijd:	januari 1996 – april 1997 (uitvoering van projecten vanaf 1997)
Geëvalueerd:	Ja
Contactpersoon:	De heer D. van den Akker, tel: 010-2465367 e-mail: dvdakker@vrom.schiedam.nl

Doel

Het doel van de milieudialoog was het creëren van draagvlak voor het milieubeleidsplan bij bewoners, organisaties en bedrijven, en het starten van een structurele dialoog met deze doelgroepen.

Activiteiten

- activiteiten die zijn ondernomen om dit te bewerkstelligen zijn:
- interviews;
- werven van deelnemers;
- een enquête in de lokale krant;
- bijeenkomsten met de doelgroepen in drie ronden, te weten:
- inventarisatie,
- oplossingen,
- projecten;
- een publieksversie van het milieubeleidsplan;
- uitvoering van 14 projecten.

Leerprocessen

Leerprocessen vormden vooraf geen bewust onderdeel van het project. Achteraf gezien heeft het project de gemeente en organisaties leren omgaan met open planprocessen en een integrale aanpak. De gemeente is zich ervan bewust geworden dat interactie niet blanco gestart kan worden en follow-up belangrijk is. Organisaties zijn zich bewust geworden van de complexiteit van problemen en meerdere betrokkenen. De concrete ervaringen in het project hebben de algemene probleemoplossingsvaardigheden bij alle deelnemers vergroot.

Resultaat

12 projecten zijn uitgevoerd. Bij de ontwikkeling van het milieubeleidsplan is niet blanco het proces gestart. Omdat er als gevolg van het project een brede aandacht voor het milieu is ontstaan is er een bijdrage geleverd aan duurzame ontwikkeling.

Lessen

Succesfactoren van het project zijn de gegroeide interactiviteit van de gemeente, de brede benadering en interne betrokkenheid. Daar staat tegenover dat de blanco input nadelig heeft gewerkt. De volgende keer zal dit dan ook anders worden gedaan. Daarnaast wordt in de toekomst een dergelijk project ontkoppeld met een structureel doel. Als tip voor anderen geeft de projectorganisatie mee dat er voldoende aandacht moet zijn voor het interne proces.

3.4 Boeren in de Buurt, Buurten bij de Boer

Initiatiefnemer:	Landelijk Centrum Opbouwwerk
Uitvoerder:	Landelijk Centrum Opbouwwerk
Overige betrokken actoren:	Forum Instituut voor multiculturele Ontwikkeling en LTO Nederland
Budget:	-
Financiers:	eigen middelen LCO en Forum
Aantal deelnemers:	20-25 (projectverkenning), 19 (expertmeeting), 23 (ontmoetingsdag in Deventer)
Looptijd:	maart 1999 – november 2000
Contactpersoon:	Gerwine Wuring, tel: 038-4232112, e-mail: gerwine@lcoz.demon.nl

Doel

Het project was gericht op het in contact brengen van agrarische en niet-agrarische groepen in eventuele achterstandsgebieden op het platteland en in de stad. In het kader van duurzaamheid en duurzame leefstijlen, worden boeren en bewoners van aandachtsgebieden in de stedelijke wijken bij elkaar gebracht. De volgende fasen zijn doorlopen in het project:

- Projectverkenning, stimulering participanten;
- Organisatie van een lokale uitwisselingsdag 'ontmoeting van culturen in Deventer' en een tegenbezoek in de moskee;
- Organisatie van een expertmeeting.

Leerprocessen

In de uitwisseling tijdens de expertmeeting heeft een cognitief informatieverwerkingsproces plaatsgevonden. Fysiek en cognitief tijdens de ontmoetingsdag en bij het tegenbezoek aan de moskee ook spiritueel. In de projectverkenning was er met name sprake van een cognitief en emotioneel leerproces.

De initiatiefnemer en de partners LTO en Forum en andere betrokkenen hebben met name geleerd over mogelijkheden en kansen voor samenwerkingsprojecten op het gebied van multiculturaliteit in combinatie met duurzaamheid en de voorliggende belemmeringen. De deelnemers aan de ontmoetingsdag leerden over het leven en werken van autochtonen op het platteland en over de mogelijkheden van het NMC Deventer.

De organisatoren hebben kennis opgedaan over de mogelijkheden om samen te werken op de wensen van allochtonen in het gebruik van de buitenruimte.

De deelnemers aan de expertmeeting hebben geleerd over de (on)mogelijkheden van kleinschalige handel, gebruik van volkstuintjes, affiniteit met tuinieren en het land, over de onbekendheid van de vragen en behoeften van allochtonen en de mogelijkheden van de moskee in het geven van voorlichting en het verkopen van producten. Er werd tevens gesproken over de miscommunicatie en onbekendheid van culturen en kanalen waarlangs men elkaar kan bereiken.

Resultaten

De uitwisseling en ontmoeting van culturen in Deventer. In Deventer heeft SOBD door ons initiatief ingezien dat er veel meerwaarde te halen valt vlak buiten hun eigen stad. De Duinboeren zijn bevestigd in het idee dat allochtone stadsgroepen belangrijke contacten kunnen zijn voor duurzame streeklandbouw.

Lessen

Enthousiasme en doorzettingsvermogen van de initiatiefnemer en van de betrokkenen helpen het project tot een goed slagen te krijgen. Goede voorbeelden leveren en goed communiceren (weet hebben van kennisnetwerken) kunnen hier ook aan bijdragen. Angst voor het onbekende en het ontbreken van financiële middelen kunnen het idee creëren van een risicovolle onderneming.

3.5 Lokale duurzaamheidsspiegel

Initiatiefnemer:	Nationaal Commissie voor internationale samenwerking en Duurzame Ontwikkeling (NCDO)
Uitvoerder:	NCDO en COS NHN
Overige betrokkenen:	Landelijke werkgroep LA 21
Financiers:	NCDO/VROM
Aantal deelnemers:	ca. 70 gemeenten per jaar
Looptijd:	april 2001 – augustus 2001
Contactpersoon:	NCDO, tel: 020-5503543

Doel

Doel van het project was het bevorderen van de dialoog over duurzame ontwikkeling op gemeentelijk niveau.

Doelgroep

Lokale groepen en gemeenten.

Activiteiten

Activiteiten om het doel te bereiken waren het (laten) invullen van vragenlijsten, een landelijke vergelijking van de resultaten en tot slot de uitreiking van de lokale duurzaamheidsspiegel aan de meest duurzame gemeente.

Leerprocessen

Vooraf geformuleerd leerproces was het bespreekbaar maken van feiten en resultaten tussen diverse actoren op gemeentelijk niveau (gemeente en lokale groepen). Centraal stond de stand van zaken op de duurzaamheidsbalans in het gevoerde gemeentelijk beleid, het kunnen gebruiken van informatie en het uitvoeren. Door middel van gesprekken, vergelijking van resultaten en het communiceren van de resultaten ontstond begripsvorming.

Resultaten

Als gevolg van dit project ontstonden nieuwe samenwerkingsverbanden op lokaal niveau. Door lokale activiteiten te faciliteren is een bijdrage geleverd aan duurzame ontwikkeling.

Lessen

Succesvol was de PR rond het project en de aansluiting bij de behoefte van de doelgroep. De verschillen tussen de gemeenten waren echter erg groot en er waren weinig aanspreekpunten op gemeentelijk niveau. De volgende keer zal voor meer coalitie worden gezorgd.

3.6 Project Erasmus 2001/Project Freehouse

Initiatiefnemer:	Centrum voor Beeldende Kunst
Financiers:	Centrum voor Beeldende Kunst
Looptijd:	sinds 1997
Contactpersoon:	Jeanne van Heeswijk

Doel

Het project Erasmus 2001 wil nieuwe vormen van sociale cohesie stimuleren, geïnspireerd vanuit een kunstzinnig en cultureel perspectief. Door culturele praktijken te verbinden met vergelijkbare voorbeelden uit andere Nederlandse en Europese steden ontstaat een internationale stedenband, die inspireert en kracht bijzet aan een interculturele dialoog en daarmee bijdraagt aan tolerantie en verdraagzaamheid. Een van deze praktijken is het project Freehouse.

Leerprocessen

Freehouse zet verschillende kunstvormen en kennis in als gereedschap om de bewoners te helpen hun omgeving op te bouwen zodat zij zich bewust worden van hun aandeel voor de samenleving als geheel.

4. Regionaal

4.1 Training coproductie vrijwilligersorganisaties

“Mensen gaan vaak een samenwerking aan zonder te beseffen dat ze het proces dan niet meer alleen bepalen.”

Initiatiefnemer:	Consulentschap NME Limburg, COS Limburg, Limburgse Milieufederatie, gemeente Geleen
Uitvoerder:	zie initiatiefnemers
Overige betrokken actoren:	sprekers uit achterbanorganisaties
Budget:	EUR 21.199,70
Financiers:	NCDO en initiatiefnemers
Aantal deelnemers:	46
Looptijd:	oktober 1999 – mei 2000
Contactpersoon:	ir. S.W. Brouwer, NME Limburg

Doel

Het algemene doel van het project Training Coproductie Vrijwilligersorganisaties was de externe doorwerking van het NME Extra Impuls project “Coproductie Geleen”. In specifiekere zin was het doel van de training het geven van een helder beeld en referentiekader waarom en hoe vrijwilligersorganisaties samen kunnen werken met gemeenten. Deze training was bedoeld voor medewerkers van Limburgse achterbanorganisaties van de Limburgse Milieufederatie, COS Limburg en het IVN.

Leerprocessen

Van elkaar leren was een bewust onderdeel van het project. Er is vooral ingezet op het leren samenwerken met de gemeente. Er is door ervaringen uit te wisselen en opdrachten uit te voeren gewerkt aan het behalen van de doelstelling. Door acties uit te voeren waarbij samenwerking belangrijk is heeft men het daarnaast ook kunnen ervaren.

Resultaten

Zowel het algemene als het specifieke doel van het project zijn behaald door de actieve participatie van de 46 deelnemers. Dit is te onderbouwen door het goede bezoek en actieve gedrag van deelnemers tijdens de bijeenkomsten, het grondig aandacht besteden aan de praktijkgerichte opdrachten, de heldere en herkenbare situatieschetsen van de sprekers en de onderlinge uitwisseling van ervaringen door de deelnemers zelf.

Lessen

Het enthousiasme en de actieve inzet van de deelnemers heeft zeker voor een succes gezorgd.

4.2 Mondiale speurtocht op het bedrijfsterrein, COS Groningen

Initiatiefnemer:	COS Groningen
Uitvoerder:	COS Groningen
Overige betrokken actoren:	Scholen, bedrijfsleven in provincie Groningen
Budget:	EUR 35.800,-
Financiers	COS, bedrijfsleven, PAS
Looptijd:	2000 – 2002, uitvoering vanaf begin 2002
Geëvalueerd:	(nog) niet
Contactpersoon:	COS Groningen

Doel

Het doel van dit project is jongeren uitdagen om zich dingen af te vragen die te maken hebben met de plaats van het bedrijf in de wereld en te laten ervaren hoe bedrijvigheid in een wereldwijde samenhang past. Het project is vooral gericht op de groepen 7 en 8 van de basisschool en klas 1 en 2 van de middelbare school.

Leerprocessen

Leerprocessen zijn een belangrijk onderdeel van dit project; dit gebeurt in de vorm van jongeren in contact brengen met het bedrijfsleven, en de afhankelijkheden en verbanden laten zien tussen bepaalde bedrijven op het eigen terrein en elders op de wereld. Door vakinhoudelijke kennis wordt er een inzicht gecreëerd en handelingsperspectief geboden binnen het schoolplan. Concrete ervaring in de schoolklas, in klassenverband of in kleinere groepjes zorgt voor een beter inzicht van de kinderen in de verhoudingen en verbanden tussen bedrijven wereldwijd.

Resultaten

Over de resultaten is nog niet veel te zeggen, omdat het project ten tijde van het invullen van de enquête nog niet van start gegaan is. Het beoogde resultaat is het bieden van de mogelijkheid om de leefomgeving ook te zien als leeromgeving, om leerlingen meer bewust te maken van het Global Village idee. Bedrijven stellen zich open voor de leerlingen en bieden daarmee openheid naar de maatschappij.

4.3 Duurzaam Drenthe, Synthens

“Veel bedrijven zijn begonnen met basismilieuzorg, ISO 9000, ISO 14000, milieubarometer, preventieplannen, duurzamere producten en groene marketing. Het leerproces geeft een grotere garantie voor borging van informatie en kennis.”

Initiatiefnemer:	Provincie
Uitvoerder:	Syntens
Overige betrokkenen:	bedrijfsleven, gemeenten, nutsbedrijven, etc.
Budget:	EUR 11,4 miljoen
Financiers:	Europese fondsen, rijk, provincie, gemeente, bedrijfsleven, etc.
Aantal deelnemers:	400-500 deelnemers (5.000 geïnformeerd)
Looptijd:	mei 1998 – december 2001
Contactpersoon:	de heer de Groot, e-mail: grt@syntens.nl

Doel

Doel van dit project was het stimuleren van duurzame investeringen door het midden- en kleinbedrijf. Voorbeelden van ondernomen activiteiten zijn:

- procesvernieuwing;
- productontwikkeling;
- duurzame recreatie;
- marketing duurzame producten;
- ontwikkeling milieutechnologie;
- duurzame bedrijventerreinen;
- energie efficiency;
- maatschappelijk verantwoord ondernemen;
- methodieontwikkeling.

Leerprocessen

Vooraf gesteld leerdoel was het bereiken van directe kennisoverdracht naar management en werknemers van bedrijven door middel van workshops. Centraal stonden gedragsverandering, milieu-, kwaliteits- en arbozorg, samenhang van de 3 P's (people, planet, profit) en het concretiseren van duurzaamheid. Acties om dit te bereiken waren:

- workshops;
- informatiebijeenkomsten;
- doorlichtingen (scans);
- haalbaarheidsstudies;
- ontwikkelingstrajecten;
- 'train de trainers'-programma's;

- begeleiding bij implementatie ;
- ondernemen met elkaar;
- etc.

Resultaten

Omdat duurzaamheid concreet gemaakt is, is het een onderdeel geworden van het strategisch proces van de bedrijven. Veel bedrijven zijn begonnen met basismilieuzorg, ISO 9000, ISO 14000, milieubarometer, preventieplannen, duurzamere producten en groene marketing. Het leerproces geeft een grotere garantie voor borging van informatie en kennis.

Succes- en faalfactoren

Succesfactor is de kennisuitwisseling via de workshops 'Ondernemen met elkaar'. Faalfactor was echter dat het project niet altijd aansloot op de praktijk. In een volgend project zullen alleen branchespecifieke workshops georganiseerd worden, dus niet meer voor specifieke bedrijven. Als tip voor anderen geeft de projectorganisatie mee: leer van Duurzaam Drenthe en ga niet opnieuw het wiel uitvinden.

4.4 Klimaatprogramma, COS Noord Holland Noord

"De invloed van het leerproces zal zijn dat de doelgroep zich aangesproken zal voelen om te handelen, omdat ze ervaart dat je verantwoordelijkheid deelt met anderen."

Uitvoerder:	COS NHN
Overige betrokkenen:	Milieufederatie Noord Holland, Uitwaterende Sluizen, Consulentenschap en Waterschappen
Budget:	EUR 23.596,57
Financiers:	Leren voor Duurzaamheid, VROM, NUON, NCDO, Uitwaterende Sluizen e.v.a.
Aantal deelnemers:	Alle gemeenten in Noord-Holland (70) en daarbinnen ca. 500 afdelingen van lokale politieke partijen, 150 ambtenaren en enkele tientallen maatschappelijke organisaties. Minstens 30 scholen voor voortgezet onderwijs en daarbinnen minimaal 300 leerlingen die direct betrokken zijn.
Looptijd:	september 2001 tot en met juni 2002
Contactpersoon :	Thijs de la Court, e-mail : cosnhn@cossen.nl

Doel

Dit project bestaat uit vele activiteiten, het heeft een breed programma, en daarmee ook vele doelen.

Doelgroep

De doelgroep is enerzijds de gemeentelijke politiek (een concrete campagne naar hen toe), anderzijds is een deel van de campagne gericht op jongeren (scholierenconferentie, duurzaamheidsspiegel onderwijs).

Activiteiten

Een aantal van de uitgevoerde activiteiten zijn:

- het uitgeven van een klimaatkrant met een menukaart energie/water voor partijen;
- het controleren van partijprogramma's;
- provinciale klimaatconferentie;
- jongerenconferentie en verkiezing duurzaamste school Noord-Holland.

Leerprocessen

Het inbedden van klimaatbeleid op gemeentelijk niveau vereist een breed proces van herkenning en analyse van het probleem op het niveau van de politiek maar ook bij belangrijke actoren in de lokale samenleving. We bieden hier instrumenten voor aan, aansluitend bij andere instrumenten die in het provinciaal en landelijk kader al worden aangeboden. De bedoeling is om een blijvende verandering teweeg te brengen. Maar dan willen we ook direct een stap verder. De verandering leidt ook tot een actieve rol van de gemeente gericht op beïnvloeding/coalitievorming binnen de eigen samenleving. De gemeente als milieuactivist! Bij het onderwijsprogramma is het uitdrukkelijk de bedoeling dat we een instrument ontwikkelen dat blijvend invloed heeft op leerprocessen in het onderwijs. Dat is een hele klus en zal niet geheel in deze projectperiode kunnen. Begripsvorming waarbij communicatie (overdragen) belangrijk is, is de vorm van het leerproces. Door de conferentie, onderzoek en workshops is deze communicatie in de praktijk gebracht. Het leren is de basis, het proces van acceptatie en begripsvorming, het (h)erkennen van patronen en processen in je omgeving waar je deel van bent, invloed op hebt en dus ook actor in wordt.

Resultaten

Er is veel geïnvesteerd in samenwerking met actoren/stakeholders. Dat is goed gelukt met veel response. Het project moet nu uitgevoerd gaan worden en die resultaten kunnen we pas volgend jaar meten. Wel merken we dat eerdere activiteiten (eerste klimaatconferentie) tot een zekere 'goodwill' hebben geleid maar veel is het nog niet. Het hele project is gericht op het bijdragen aan draagvlak voor duurzame ontwikkeling, klimaat-/energiebeleid. Interne milieuzorg in het onderwijs, energiebesparing, voersmanagement en internationale samenwerking.

Lessen

Samenwerking, koppeling van handelingsperspectief en het aansluiten bij bestaand beleid zijn de belangrijkste succesfactoren voor dit project. Grillige omgevingsfactoren en eigen fouten uit onervarenheid zijn de grootste valkuilen. Voeling en feedback met de stakeholders is erg belangrijk.

4.5 Campagne Kluswijzer

“Dingen die je niet verwacht kom je toch te weten. Milieuzaken waarvan je denkt van: hé!”

Initiatiefnemer:	Milieufederatie Drenthe
Uitvoerder:	Milieufederatie Drenthe
Overige betrokkenen:	Doe-het-zelf-zaken, gemeenten
Financiers:	Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (SEV), Ministerie van VROM, CNME Drenthe, Vereniging voor doe-het-zelf-zaken
Aantal deelnemers:	23 gemeenten en doe-het-zelf zaken, onbekend aantal doe-het-zelvers
Looptijd:	mei 1996 – augustus 1997
Geëvalueerd:	Ja
Contactpersoon:	Milieufederatie Drenthe, tel: 0592-311150

Doel en doelgroep

De campagne Kluswijzer is een voorlichtingscampagne gericht op promotie en stimulering van milieuvriendelijk klussen bij het doe-het-zelf-publiek. De voornaamste activiteit was de KlusKeet die bij de ingang van bouwmarkten heeft gestaan om voorlichting te geven over milieuvriendelijk klussen. De doelstelling van deze actie bestaat uit drie punten. Aan ieder punt is een specifieke doelgroep gekoppeld:

- Informeren van de consument over milieu-aspecten met betrekking tot het doe-het-zelfen, bijvoorbeeld met betrekking tot het gebruik van materialen en aandachtspunten bij het klussen. Doelgroep: doe-het-zelvers.
- Stimuleren van marktpartijen tot het vergroten van het assortiment duurzame producten en het stimuleren van communicatie over deze producten richting de consument. Doelgroep: intermediairs zoals doe-het-zelf-zaken en -ketens.
- Stimuleren van lagere overheden tot het actief meewerken aan deze campagne met als doel een breed draagvlak creëren voor milieuvriendelijk bouwen en renoveren. Doelgroep: gemeenten.

Daarnaast vormen de media een doelgroep voor dit project.

Leerprocessen

In eerste instantie ligt het leerproces bij de consument. De voorlichting is gericht op hen om hen bekend te maken met milieuvriendelijke alternatieven in materiaal en klusmethoden. Daarnaast heeft de Milieufederatie ook door middel van hun onderzoek inzicht gekregen in het doe het zelf gedrag van de gemiddelde klusser.

Resultaten

Ca. 90 mensen bezochten de kluskeet op een dag. Door deze mensen is erg positief op de voorlichting gereageerd. Of ze daadwerkelijk ook milieuvriendelijker zijn gaan klussen is niet na gegaan, maar het doel was ook meer gericht op het informeren. Het bekend maken met alternatieven is de eerste stap

Lessen

Het is belangrijk zorg te dragen voor een afstemming tussen de materialen die in de doe-het-zelf-zaken te koop zijn en de voorlichting. Mensen worden het best bereikt door toegankelijk en uitnodigend te zijn en niet op te dringen.

5. Landelijk gebied

5.1 Vormen van toekomstvisie, Dorpsraad Lunteren

“...het gebied te leren kennen en te waarderen en hiermee te stimuleren om ook de verantwoordelijkheid voor het gebied meer op zich te nemen.”

Initiatiefnemer:	Dorpsraad Lunteren
Uitvoerder:	Stichting Toekomstvisie Lunteren
Overige betrokkenen:	Vrijwilligers, Rabobank Lunteren, gemeente Ede
Budget:	ca. EUR 113.445
Financiers:	gemeente Ede, Rabobank, verder evt. provincie
Aantal deelnemers:	ca. 250
Looptijd:	zomer 1999 – zomer 2002
Contactpersoon:	H.Kieft, 0318-486414, h.kieft@etcnl.nl

Doel

Het doel van dit project is om de bevolking actief te betrekken bij het werken aan een visie voor een duurzame toekomst voor het gebied.

Doelgroep

De bevolking en de ondernemers van Lunteren zijn aangewezen als doelgroep voor dit project.

Activiteiten

Het project is op te delen in drie fasen: de voorbereiding van de werkgroepen, 4 volksraadplegingen met tussenverslag visie en uitwerking thema's in 7 werkgroepen op visie te verwerklijken.

Leerprocessen

De insteek van het project was onder andere om de mensen (bewoners en ondernemers, de dorpsraad en de stichting, de gemeente Ede) het gebied te leren kennen en te laten waarderen en hen hiermee te stimuleren om ook de verantwoordelijkheid voor het gebied meer op zich te nemen. Dit kan vertaald worden naar het creëren van inzicht in de kwaliteiten van het gebied en het definiëren van de plekken die beschermd of versterkt moeten worden. Met dit project wordt aan de doelgroep de kans geboden om hier zelf iets mee te kunnen gaan doen. De kennis die voor dit project gebruikt wordt is de kennis over het gebied, wat men weer toe kan passen in eigen acties en in het maken van de gebiedsvisies. De kennis is overgedragen door middel van 4 dorpsraadplegingen, een publicatie (heeft gediend als

discussiestuk voor de raadplegingen), publicaties via de lokale pers, dorps-raadvergaderingen en door contacten met de gemeente Ede.

Resultaten

De gemeente is gedurende het project meer steun gaan verlenen aan het initiatief. Er is daarnaast een beter inzicht gekomen in kwaliteitservaring in/van het gebied en een hogere motivatie de kwaliteit te verbeteren.

Lessen

De zorg van de bevolking, een gemotiveerde stichting en een goed discussiestuk zijn factoren geweest die het project tot een succes hebben gebracht. Een aanvankelijk aarzelende gemeente en tijdgebrek van vrijwilligers waren struikelpunten.

5.2 Hermeandering Hunze

Initiatiefnemer:	St. het Drentse Landschap
Uitvoerder:	Christiaan den Dekker uit Lisse
Overige betrokken actoren:	Dienst Landelijk Gebied (DLG), Wereld Natuur Fonds (WNF), Ministerie van Landbouw Natuurbeheer en Visserij (min LNV), Provincie Drenthe
Budget:	EUR 1.361.340
Financiers:	DLG, WNF, Min LNV, Provincie Drenthe
Aantal deelnemers:	vele
Looptijd:	april 2001 tot eind 2002
Contactpersoon:	Hdlnoord@hetnet.nl

Doel

Dit project is gericht op de hermeandering van de Hunze. Concreet houdt het project in het open graven van oude meanders en het naar buiten verplaatsen van de kade.

Doelgroep

Er is geen echte doelgroep, de natuur is als doelgroep aangemerkt.

Leerprocessen

Leerprocessen zijn niet meegenomen als bewust onderdeel. Het is het enige project dat in de vragenlijst heeft ingevuld dat hier ook verder geen aandacht aan besteed is, ook niet impliciet.

Resultaten

De resultaten zijn nog niet bekend.

5.3 Leerproject in de Kaaistoep

Initiatiefnemer:	N.V. Tilburgsche Waterleiding Mij (TWM)
Uitvoerder:	Milieu Educatie Centrum Midden Brabant
Aantal deelnemers:	60-80% van de Tilburgse basisscholen
Looptijd:	gestart in 1995, jaarlijks terugkerend
Contactpersoon:	D. Edelman, tel: 013-5840474, e-mail: de@tvm.nl

Doel

In het kader van het leerproject maken scholieren van groep 7 en 8 van het basisonderwijs kennis met watervoorzieningen, zoals waterwinning, waterzuivering en natuurontwikkeling in de terreinen van de N.V. TWM.

Leerprocessen

Het project maakt onderdeel uit van een scholenproject. Groep 7 en 8 leren over de omgang met de natuur 'vlak bij huis' en de omgang met waterschermingsgebieden. Begripsvorming en het vergroten van vakinhoudelijke kennis door scholieren vond plaats door het laten maken van opdrachten voor een cijfer.

Resultaten

Het belangrijkste resultaat was de meer dan gemiddelde kennis van en over watervoorziening bij de scholieren. De kennis over de bescherming van grondwater leidt wellicht tot een afname van de noodzaak voor zuivering in de toekomst. Dit is bijdrage aan duurzame ontwikkeling.

Lessen

Grote succesfactor voor dit project was de herkenbaarheid en tastbaarheid van water. De organisatie geeft als tip mee om voor een goede begeleiding door een extern didactische medewerker te zorgen.

5.4 Recreatieve ontmoetingen in het agrarisch gebied

Initiatiefnemer:	PR-commissie kring NOP van de Noordelijke Land- en Tuinbouw Organisatie
Uitvoerder:	NLTO, CNME, projectgroep
Overige betrokkenen:	Dorpsbelangen, horeca, NLTO, Natuurmonumenten
Budget:	EUR 100.000,- (voor 4 jaar)
Financiers:	Natuur- en Milieueductie (NME) 21, provincie, gemeente, KNHM Leader+, SGB 2001, NLTO ontwikkelingsfonds
Aantal deelnemers:	12 gidsen, 22 bedrijven, 2 x 6 organisaties
Looptijd:	2000-2003, officiële start 15 september 2001
Contactpersoon:	P. van Reeuwijk, tel: 0527-634 989, e-mail: pvanreeuwijk@nlto.nl

Doel

Doel van het project is om het imago van de agrarische sector te versterken en van elkaar te leren. Doelgroepen zijn families, vrouwen, scholen en bedrijven. Activiteiten om dit doel te bereiken zijn rondleidingen door agrarisch gebied, bezoek aan een agrarisch bedrijf, eten, drinken, fietsen, (bos)wandelingen, rondvaart, cultuurhistorie, vertellingen, speeltuin.

Leerprocessen

Het beoogde leerproces is het samen leren werken en leven op het platteland. De deelnemers (uit de agrarische sector) leren wat de burger wil en verwacht. Burgers krijgen inzicht in en uitleg over het platteland en de mensen die er wonen. Bezoekers staan er versteld van wat de boer doet voor zijn inkomen, het milieu en de omgeving. Er wordt inhoudelijke kennis overgedragen. Het leerproces is het best te karakteriseren als 'begripsvorming'.

Resultaten

Tot nu toe heeft een opening met ca. 100 mensen plaatsgevonden, zijn 12 gidsen opgeleid en doen 22 bedrijven mee met het project. Een bijdrage aan duurzame ontwikkeling is dat mensen over het agrarisch gebied zijn gaan nadenken en er uitleg over krijgen.

Lessen

Succesfactoren zijn de goede promotie en de aandacht in de media. Daar staan enkele faalfactoren tegenover: tijdens de opening regende het, de media pakt dingen soms niet op, en het project ondervond gevolgen van de MKZ-crisis. De volgende keer wordt meer tijd voor begeleiding ingecalculleerd. Tips voor anderen zijn: zorg voor een brede groep die het project

draagt, voor voldoende begeleiding (met een professionele organisatie) en voor veel PR.

5.5 Zorgboerderij

Initiatiefnemer:	G.A.Pak
Uitvoerder:	Stichting Mattered
Overige betrokken actoren:	zorginstellingen, gemeente, bank(en), subsidiegevers
Budget	geen eigen middelen, ca nodig EUR 453.780
Financiers	diverse subsidiegevers + Rabobank of Triodos
Aantal deelnemers:	ca. 50
Looptijd:	januari 2000, boerderij start medio 2002
Contactpersoon:	Gé Pak, tel : 030 244 1301 e-mail: mattered@planet.nl

Doel

Het doel van het project is het creëren van een zinvolle dagbesteding en integratie van zorgvragers en burgers. Dit is gericht op zorgafhankelijken uit de psychiatrie. Dit doel moet bereikt worden door het ontwikkelen en beheer van een zorgboerderij.

Leerprocessen

De inzet van het project was niet gericht op leerprocessen, maar er heeft wel een leerproces plaatsgevonden met name gericht op de strategie en inhoud van het plan. De initiatiefnemers zijn degenen die geleerd hebben hoe zij andere actoren mee moeten krijgen, door gesprekken, discussie, raadplegen van deskundigen en praktijkvoorbeelden aan te halen.

Resultaten

Medewerking van alle belangrijke actoren is het belangrijkste resultaat tot nu toe. Als de boerderij start wordt de bijdrage aan duurzame ontwikkeling op sociaal en ecologisch gebied zichtbaar.

Lessen

Deskundigheid en enthousiasme van de initiatiefnemers is de belangrijkste succesfactor. Zorg dat je qua deskundigheid iedereen steeds een stap voor blijft. Een te grote ambitie kan fataal zijn voor een project.

6. Nationaal

6.1 Masterclass Leren voor Echte Welvaart

"Met echte menselijke bezieling in de wereld staan: hoe doe je dat?"

Initiatiefnemer:	Campagneteam Echte Welvaart
Uitvoerder:	Saxion Hogeschool IJsselland
Overige betrokkenen:	KNHM, Forum en NCDO
Budget:	EUR 44.550,-
Financiers:	KNHM, Forum en NCDO / Leren voor Duurzaamheid
Aantal deelnemers:	40 direct
Looptijd:	6 september 2001 – maart 2002
Contactpersoon:	R.Lucassen@echtewelvaart.nl

Doel

Doel van dit project was het 'leren voor échte welvaart', door professionals in diverse werkvelden. Om dat doel te bereiken zijn de volgende activiteiten ondernomen:

- 2 series van 5 bijeenkomsten;
- reflectie op eigen handelen;
- vragen formuleren;
- 'huiswerkopdrachten' voor tussendoor;
- ontmoeting op de werkplek;
- realiseren van een 'verbeeldingsproduct'.

Leerprocessen

Een beoogd leerproces was de reflectie op vanzelfsprekendheid op het niveau van het individu, de organisatie en de samenleving. Het effectiever worden in persoonlijke strategie stond centraal: wat is van waarde, hoe sta je ervoor, wat bereik je ermee? De algemene probleemoplossingsvaardigheden van de deelnemers zijn vergroot door actief experimenteren. Centraal met de groep én op ieders werkplek zijn activiteiten ondernomen. Er zijn veel interactieve oefeningen gedaan (focussen, luisteren, benoemen, taal ontwikkelen, met fototoestel naar buiten gaan, gesprekjes voeren en waardevolle zinnen filteren, strategie benoemen en oefenen, creativiteitsoefeningen).

Resultaten

Een aantal betrokken professionals heeft hun werkomgeving 'opgeschud'. De bijdrage aan duurzame ontwikkeling is geweest dat meer mensen kiezen

voor waardevolle zaken, langere termijn perspectief en keuzes maken in breder perspectief. De invloed van het leren is groot geweest.

Lessen

Succesfactoren waren de zorgvuldige uitnodiging en programmering en de nieuwsgierigheid van de mensen.

6.2 Vliegtax

Initiatiefnemer:	Strohalm
Uitvoerder:	Strohalm
Overige betrokkenen:	Ministerie van VROM
Budget:	EUR 13.600,- per jaar
Financiers:	Ministerie van VROM
Aantal deelnemers:	25 bedrijven, 2 gemeenten, duizenden particulieren
Looptijd:	1994 - heden
Contactpersoon:	W.M. van Vliet, e-mail: nannie@strohalm.nl

Doel

Doel van het project is het geven van voorlichting over en het creëren van draagvlak voor belasting op vliegen. De activiteiten die daartoe worden ondernomen zijn:

- website;
- stand COP6;
- voorlichting;
- teksten voor verkiezingsprogramma's;
- vliegtaxtickets;
- alternatieve energie stimuleren.

Doelgroep

(Gemeente)politici, bedrijven en individuele reizigers vormen de doelgroep van deze actie.

Leerprocessen

Het project loopt harder dan verwacht. De drie betrokken beleidsmedewerkers en vier vrijwilligers hebben mede daardoor in ieder geval veel geleerd op het gebied van PR en planning.

Resultaten

Voornaamste resultaten van dit project zijn de vliegtax in Nederland, overleg hierover op EU-niveau en de plaatsing van zonnepanelen. Door de voor-

lichting en het plaatsen van zonnepanelen is bijgedragen aan een duurzame ontwikkeling.

Lessen

Professionalisering heeft nieuwe doelgroepen mogelijk gemaakt. Dit was een van de succesfactoren van dit project. Daarnaast hebben internet, acties van Milieudefensie en het politieke tij bijgedragen aan het succes. Desondanks is in het vervolg een zakelijker aanpak noodzakelijk gebleken. Als tip voor anderen geeft de organisatie mee: werk met werkplannen, steek tijd in subsidiëring en financiering, denk goed na over middelen en beperk je tot 1/3 van de doelstelling.

6.3 Stichting Slow Food Nederland

“Educatief genieten”

Initiatiefnemer:	A. van Gemst
Uitvoerder:	diverse vrijwilligers
Budget:	EUR 18,- per aangesloten lid
Financiers:	uitsluitend leden/donateurs
Aantal deelnemers:	ca. 500
Looptijd:	doorlopend (gestart bij oprichting in april 1990)
Contactpersoon:	Mw. A. van Gemst, tel: 0513-465769

Doel

Doel van het project is het vergroten van de kennis over eten en drinken, het behoud of de terugkeer van smaak en het behoud en vernieuwing van 'gastronomisch erfgoed'.

Doelgroep

De doelgroep is de consument.

Activiteiten

Er worden workshops georganiseerd, er vindt kennisoverdracht over producten plaats en activiteiten als Het Verboden Diner, Het Vergeten Eten, Ark van de Smaak en proeverijen worden ondernomen.

Leerprocessen

In een informele setting (bijvoorbeeld een restaurant) wordt informatie overgedragen, worden vragen van deelnemers beantwoord en er wordt gegeten en gedronken. De bijeenkomsten hebben een interactief karakter en kunnen het beste worden omschreven als 'educatief genieten'. Vakinhoud-

lijke kennis zoals warenkennis, het herkennen van kwaliteit, kennis over bewaren en bereidingswijzen wordt de deelnemers in workshops en cursussen bijgebracht.

Resultaten

Het belangrijkste resultaat van dit project is de toename van de kennis bij de deelnemers, de publiciteit die aan het onderwerp is gegeven en de belangstelling voor het onderwerp van anderen dan de leden. Er is aan duurzame ontwikkeling bijgedragen doordat de deelnemers aandacht hebben gekregen voor seizoensgebondenheid, het gebruik van alle delen van slachtvee, biologische productiewijzen, biodiversiteit en gastronomische diversiteit. Als gevolg van het leerproces zijn mensen zich bewuster geworden van het 'hoe en wat' bij het doen van inkopen.

Lessen

De grote succesfactor van dit project is het accent op 'convivialiteit', het informele karakter en de publiciteit. Door de projectorganisatie wordt aan anderen geadviseerd om niet teveel nadruk te leggen op 'regels'.

6.4 The Bet

Initiatiefnemer:	Jongeren Milieu Actief (JMA)
Uitvoerder:	Stichting de Bet, samenwerkingsverband van JMA, NJMO en LHUMP
Overige betrokken actoren:	Global Action Plan, Ministerie VROM
Budget:	ca. EUR 180.000,-
Financiers:	NIDO, VROM, AVGN, NUON, Jeugd voor Europa, Milieudefensie, VSB fonds en Jeugd voor Europa
Aantal deelnemers:	30 vrijwilligers, 4000 deelnemers
Looptijd:	11 november 2000 – 11 mei 2001
Contact persoon:	Cerian, tel: 020 5507436, e-mail: cerian@milieudefensie.nl

Doel

Het doel van dit project is om het probleem klimaatverandering bij jongeren zelf te brengen en handen en voeten te geven. Door een beetje kennis en bewustwording (het percentage jongeren dat geen idee heeft hoe hij of zij CO₂-uitstoot veroorzaakt behalve door uit te ademen is aanzienlijk), maar vooral door het resultaat te laten zien. Als wij met 5.000 jongeren het licht wat vaker uit doen, dan maakt dat uit! Dan besparen we een miljoen kilo CO₂ en leveren onze eigen, concrete bijdrage aan het terugdringen van de CO₂- uitstoot van Nederland. Bovendien zetten we de politiek onder druk: als

wij het zo gemakkelijk kunnen, moet het u toch ook lukken. Geen zevende klimaatconferentie, maar gewoon beginnen!

Het project wil jongeren laten zien dat je een lekker leven kunt hebben en toch je bijdrage kunt leveren aan milieuproblemen. Dat milieu niet hoeft te betekenen 'dat je niets meer mag'. Maar wel dat je keuzes kunt maken: niet teveel 'doom'scenario's maar veel tips voor acties. Tips gebaseerd op kennis en bewustwording, van dingen waar de meeste jongeren nog nooit van gehoord hebben (flesje cola in plaats van een blikje, spaarlampen indraaien en appels uit Nederland in plaats van Australië...).

Doelgroep

De doelgroep bestaat uit jongeren, studenten en scholieren en leden van jongerenorganisaties. Het project is opgezet in de vorm van de volgende activiteiten:

- Promotour langs 32 scholen
- Startmanifestatie in de hal van het ministerie van VROM
- 1 dag van de sunlight conference (schaduwconferentie klimaatop) georganiseerd
- Eindfestival

Leerprocessen

Jongeren hebben geleerd hoe gemakkelijk het is om CO₂ te besparen; door van kleine besparende handelingen gewoonten te maken. De informatie en tips hierover konden huishoudens, personen, organisaties en scholen gelijk ten uitvoer brengen, en ervaren hoe makkelijk het is. Daarnaast staat het BETboek vol met procestips: hoe pak je dat nou aan zo'n actie, hoe vraag je subsidie aan en hoe schrijf je een persbericht.

Resultaten

Met meer dan 4.000 deelnemers is er 19% CO₂ bespaart, wat inhoudt 450.000 kg minder CO₂ de lucht in.

Lessen

Het idee van een weddenschap spreekt aan, maar het effect is op lange termijn pas zichtbaar en de stof is vrij ingewikkeld om goed uit te leggen. Daarnaast blijkt dat als je mensen wilt stimuleren tot actie, dat in het begin veel directe begeleiding vraagt: dus geen flyers en folders maar direct aanspreken en antwoord kunnen geven op vragen. Als mensen eenmaal enthousiast waren en de "ja maar"-en waren overwonnen waren ze heel actief.

6.5 Tien jaar Agenda 21 en duurzame ontwikkeling

Initiatiefnemer:	Ministerie van VROM
Uitvoerder:	NCDO, gemeenten, rijksoverheid
Overige betrokkenen:	Environmental Resource Management (evaluatie)
Financierders:	VROM
Aantal deelnemers:	ruim 160 gemeenten met een Lokale Agenda 21
Looptijd:	tien jaar Agenda 21 en duurzame ontwikkeling
Contactpersoon:	Frans Verberne

Doel

Negen jaar na UNCED is Nederland op vele fronten bezig om vorm en inhoud te geven aan duurzaamheid, deels geïnspireerd op Agenda 21, deels geïnspireerd op een langere nationale traditie (tripartiet overleg tussen sociale partners en overheid, het NMP-denken, consensus cultuur).

Leerprocessen

Leerprocessen zijn geen expliciet doel geweest bij de meeste Agenda 21 projecten; van het worstelen met nieuwe materie hebben de meeste actoren echter wel veel geleerd zowel inhoudelijk als procesmatig.

Resultaat

Uit de evaluatie blijkt dat de besluitvormingstrajecten waarin economische en ecologische overwegingen in overeenstemming dienen te worden gebracht de afgelopen tien jaar goed zijn ontwikkeld. In het bedrijfsleven is sprake van een omslag in het denken over ecologische kwaliteit als randvoorwaarde voor economisch handelen. De sociale dimensie van duurzame ontwikkeling is in Nederland zwak ontwikkeld. De resultante van de analyse van de Nederlandse ontwikkelingen op de drie bovenstaande scheivlakken is dat duurzame ontwikkeling in Nederland goed van de grond is gekomen, maar nog lang niet op een eindpunt (als dat al te definiëren zou zijn) is angekommen. Als term leeft 'duurzame ontwikkeling' nauwelijks bij bredere lagen van de samenleving, het is bijna een elitaire discussie te noemen. Duurzame ontwikkeling is een containerbegrip waarin veel kan worden weggestopt, ook tegenstrijdige zaken.

Lessen

De sterkte van het begrip duurzame ontwikkeling, een containerbegrip dat als een profetisch woord een bepaalde notie bevat zonder duidelijke invulling, is tegelijkertijd de zwakte: vele Nederlandse organisaties hebben in de afgelopen twaalf jaar (sinds het Brundtland-rapport) geworsteld met het concretiseren van de eigen taakstellingen in het kader van Agenda 21. De meeste organisaties zijn blijven hangen in de dimensie milieu-economie.

Een les uit tien jaar Agenda 21 is dat de maatschappelijke actoren zwaar leunen op de overheid om duurzame ontwikkeling een invulling te geven, waarmee zij wat kunnen doen. Er is een grote mate van bereidheid aanwezig onder de verschillende categorieën actoren om tot actie over te gaan, maar velen kijken naar overheden, meestal de nationale overheid (en politiek) om koersbepaling, steun en interactie.

Nederland heeft nog nauwelijks inzicht in de afwenteling van de welvaart in onze samenleving op toekomstige generaties of op tijdgenoten in andere delen van de wereld. Studies die in de afgelopen jaren zijn uitgevoerd, hebben zeer uiteenlopende resultaten, met name in de kwantificering van de nationale voetafdruk buiten de landsgrenzen.

6.6 Foot fight

Initiatiefnemer:	Nationale Jongerenraad voor Milieu en Ontwikkeling (NJMO)
Uitvoerder:	NJMO
Overige betrokken actoren:	de Kleine Aarde, lidorganisaties van de NJMO, Nationale Jeugd Debat
Budget:	ca. EUR 90.756
Financierders:	VROM/VSJ/KNHM/NJMO
Aantal deelnemers:	workshops; bijna 200, wedstrijd een paar honderd
Looptijd:	maart 2001 – april 2002
Contactpersoon:	Jan Jaap Thijs, tel: 030 2316833, e-mail: janjaap.thijs@njmo.nl

Doel

Dit project is gestart om jongeren te betrekken bij de Nationale Strategie voor Duurzame Ontwikkeling, de stem van jongeren te laten horen in de NSDO en jongeren bewust te maken van hun levensstijl door gebruik te maken van de mondiale voetafdruk. Het is gericht deels expliciet op jongeren vanuit lidorganisaties, deels gericht op alle jongeren in Nederland tussen 12 en 25 jaar. Er zijn workshops omtrent de mondiale voetafdruk en plannen voor de NSDO georganiseerd, een wedstrijd waarin jongeren getest werden op hun kennis rondom de mondiale voetafdruk, een wedstrijd waarin de bestuursleden van de landelijke jongerenorganisaties en andere maatschappelijke organisaties in 4 weken uitgedaagd werden hun voetafdruk zoveel mogelijk te verkleinen.

Leerprocessen

Het project was gericht op leerprocessen en bewustwording van duurzaam leven, op een leuke, indirecte manier. Doordat de aandacht lag op welke rol jongeren kunnen spelen, is er geprobeerd een verandering te bewerkstelligen. Er werd ingespeeld op een redelijk eenvoudige manier van iets duurzamer leven, de te grote voetafdruk van de meeste Nederlanders en de ongelijke verdeling in de wereld. Dit werd gedaan door het concreet te ervaren, op een deels emotionele manier, via workshops, via een landelijke wedstrijd, en via de wedstrijd om de voetafdruk te verkleinen.

Resultaten

Er zijn nieuwe samenwerkingsverbanden ontstaan en er is een bewustwordingstraject bij de jongeren ingezet.

Lessen

Het concept van de voetafdruk zelf is een goed model voor bewustwording en wordt niet als belerend ervaren. Afhankelijkheid van andere organisaties was een minpunt.

6.7 You tell me!

Initiatiefnemer:	Nationale Jongerenraad voor Milieu en Ontwikkeling
Overige betrokkenen:	Tumajon, Emcemo/JOM, CFMW, Turks Jongerencentrum ULu
Budget:	EUR 1.800,- per project
Financiers:	NJMO

Doel

Het uitgangspunt van het project is de samenwerking met allochtone jongerenorganisaties aan activiteiten rond leefbaarheid, duurzaamheid, milieu en ontwikkeling op basis van door de jongeren zelf aangedragen ideeën met als doel om allochtone jongeren bij duurzame ontwikkeling te betrekken.

Resultaat

Boekje

7. Internationaal

7.1 De aarde ademt op (naar nieuwe vormen van eerlijk delen)

Initiatiefnemer:	St. Oikos
Uitvoerder:	Kerken in Actie, van de Samen op Weg kerken
Budget:	EUR 1,82 miljoen
Financiers:	NCDO, Samen op Weg kerken, PIN
Aantal deelnemers:	veel kerkelijke groepen
Looptijd:	januari 2000 – december 2003
Contactpersoon:	de heer G. de Gans, tel: 030-2319424, e-mail: g.de.gans@oikos.antenna.nl

Doel

Het doel van dit project is tweeledig:

- Het vergroten van de Nederlandse politieke bereidheid om zich (op nationaal en internationaal niveau) sterk te maken voor het instellen van fondsen voor grensoverschrijdende problemen (vuile lucht) op basis van de rechten van de armen op het gebruik van het gemeenschappelijk erfgoed van de mensheid.
- Het creëren van een maatschappelijk draagvlak voor nieuwe mogelijkheden tot eerlijk delen.

Doelgroep

De doelgroep bestaat enerzijds uit de politiek en het bedrijfsleven en anderzijds uit kerken en hun achterban.

Activiteiten

Concrete activiteiten zijn bijeenkomsten en het aanreiken van handelingsperspectieven.

Leerprocessen

Het leerproces wat met dit project wordt beoogd is het vergroten van kennis en inzicht, het aanleren van vaardigheden en het aanzetten tot gedragsverandering. Het gaat daarbij om het verwerven van inzicht in de relatie tussen aan de ene kant de eigen levensstijl en aan de andere kant klimaatverandering, ontwikkelingslanden en demogelijkheden om een bijdrage te leveren aan een oplossing van deze vraagstukken. Door actief experimenteren en het werken in groepen, daarbij gebruik makend van diverse werkvormen, zijn de algemene oplossingsvaardigheden vergroot.

Resultaten

Resultaat van dit project is dat de deelnemende kerkelijke groepen met de thematiek aan de slag gaan. Door energiebesparing (CO₂) te plaatsen in een mondiaal kader en voor het eerst een goede koppeling te leggen tussen milieu en ontwikkeling is een bijdrage geleverd aan duurzame ontwikkeling.

Lessen

Succesvol bij dit project was het aanreiken van concrete handelingsperspectieven. Faalfactoren zijn de complexiteit van de thematiek en het gevaar van het aanpraten van een schuldcomplex.

7.2 Oriëntatieweekend

Initiatiefnemer:	Stichting Missie en Jongeren
Uitvoerder:	Staf
Overige betrokkenen:	diverse
Budget:	EUR 910,- excl. loonkosten
Aantal deelnemers:	20-30
Contactpersoon:	de heer W. van Beek, tel: 0485-575530, e-mail: willem@missieenjongeren.nl

Doel

Doel van de actie is om jonge mensen in de leeftijd van 18-30 jaar een oriëntatie te geven op de organisatie en haar doel. Daarnaast krijgen deze jongeren een beeld van de missionaire inzet in Nederland en het Zuiden. Het is een weekend (vrijdagavond tot zondagmiddag) waarin jongeren elkaar ook leren kennen en de wijze waarop Missie en Jongeren werkt, en, uiteindelijk, of ze hier mee verder willen.

Leerprocessen

Jongeren en hun begeleiders verwerven (vak)inhoudelijke kennis door middel van bezoeken, verhalen, informatie en diverse andere werkvormen.

Resultaten

De weekenden geven inzicht in de samenhang tussen het eigen leven en het leven van anderen. Op die manier dragen ze bij aan duurzame ontwikkeling. De informatieverschaffing leidt tot bewustwording: 90% van de deelnemers heeft het na het weekend duidelijk over 'vooruitgang'.

Lessen

De succes- en faalfactoren zijn per individuele deelnemer anders. De organisatie geeft als advies aan anderen om de ervaring van jongeren als uitgangspunt te nemen.

7.3 De speurtocht van 5 Europese steden

“Er was een grote nieuwsgierigheid naar hoe de andere steden dit oppakten”

Initiatiefnemer:	Eurotowns – The European Network of Medium Sized Cities
Uitvoerder:	De 5 deelnemende steden (Leeuwarden was project-leider)
Overige betrokken actoren:	-
Budget:	5 maal EUR 6.806
Financiers:	de 5 steden, de Nederlandse uitgaven zijn gefinancierd door VNG
Aantal deelnemers:	van de 5 steden namen gemiddeld 2 werknemers deel
Looptijd:	1997 - 1998
Contactpersoon:	Albert Formsma, tel: 0566-625191 Cecile Wagstaff, sector Milieu, tel: 058-2338833

Doel

Het doel van dit project is drieledig:

- Leren van elkaar, door het vergelijken van de verschillende benaderingen van duurzaamheid, daaruit lessen trekken en die voor beleidsontwikkeling in eigen organisatie benutten en aan vergelijkbare Europese steden verspreiden.
- De brochure presenteren tijdens de uitreiking van de European Environmental Award For Industry in 1998 in Leeuwarden en daarmee laten zien hoe gemeenten werken aan duurzaamheid.
- De Nederlandse vertaling is als voorbeeld door de VNG aan alle Nederlandse gemeenten verzonden.

Doelgroep

De doelgroep bestaat uit de eigen organisatie en vergelijkbare Europese steden, de deelnemers/bezoekers van EBEAFI 1998 en de Nederlandse gemeenten.

Activiteiten

Het project is als volgt opgezet:

- 3 uitwisseling/leerbijeenkomsten van 2 afgevaardigden per stad
- presentatie van het boekje tijdens Ebeafi
- verspreiding van de brochures
- veelvuldige uitwisseling van schriftelijk materiaal via internet

Leerprocessen

Het leerproces was een bewust onderdeel van dit project. De 5 steden hebben zich voor dit project opgegeven omdat ze allen bezig waren met de ombouw van het beleid van meer strikt milieubeleid naar breder duurzaamheidsbeleid. Er was een grote nieuwsgierigheid naar hoe de andere steden dit oppakten, de deelnemers hebben ideeën van elkaar overgenomen en soms ook samen nieuwe ontwikkeld. In eerste instantie hebben de deelnemende afgevaardigden en hun organisaties geleerd, in tweede instantie de bezoekers van de presentatie tijdens EBEAFI 1998 en de lezers van de brochure. Hetgeen wat men geleerd heeft is ontstaan door:

- De afgevaardigden en hun organisaties (de 5 steden) hebben handvaten gekregen met betrekking tot het begrip bredere duurzaamheid en de wijze waarop dit op gemeenteniveau is aan te pakken.
- De bezoekers van EBEAFI hebben de boodschap meegekregen dat niet alleen bedrijven, maar ook gemeenten e.a. de introductie van duurzaamheid serieus oppakken.
- De lezers van de brochure hebben een introductie in duurzame ontwikkeling gehad, opgebouwd vanuit de ervaring van de 5 steden.

Door presentatie, vergelijken, discussie en formuleren heeft men deze zaken opgedaan.

Resultaten

- Handvaten voor duurzaamheid in beleid 5 gemeenten
- Aansprekende, door velen gewaardeerde presentatie tijdens EBEAFI
- Brochure

Lessen

De basishouding van de deelnemers –nieuwsgierig- is dat zij van elkaar willen leren en gezamenlijk greep willen krijgen op duurzaamheid op gemeentelijk niveau. Dit is de reden voor de hoge inzet en het succes van het project. Het vervolg, namelijk het uitwerken van een duurzaamheidsplan had ook gezamenlijk gekund, nu heeft Leeuwarden dat alleen gedaan.

7.4 Ga na Ghanaproject

“Through all these contacts, we have experienced that direct and personal contacts are good means to get to know each other and to learn from one another.”

Initiatiefnemer:	Gemeente Boxmeer en Missie & Jongeren
Uitvoerder:	Missie & Jongeren
Overige betrokken actoren:	Centraal Missie Commissariaat (CMC)
Financiers:	sponsoring deelnemers, gemeente, fondsen
Budget:	ca. EUR 29.270
Looptijd:	1999 - 2001
Aantal deelnemers:	ca. 1.400 mensen zijn bereikt met de publiciteitsacties
Contactpersoon:	Willem van Beek, Hans Trienekens (M&J), tel: 0485-575530, e-mail: willem@missieenjongeren.nl

Doel

De doelstelling van het project was om jongeren meer inzicht te geven in twee verschillende culturen en in de overeenkomsten en verschillen tussen beide landen en de wijze waarop een deel van de milieuproblematiek aangepakt kan worden. Daarnaast is een doel om de jongeren meer te betrekken bij de uitvoering van gemeentelijke activiteiten omtrent de lokale agenda 21. De doelstelling van het vervolgtraject is als volgt geformuleerd: het organiseren en uitvoeren van activiteiten door de deelnemers aan het uitwisselingsproject met als doel het multipliceren van de opgedane ervaringen ten dienste van de Boxmeerse bevolking en het stimuleren van gedragsverandering die het milieu ten goede komen.

Resultaten

Het doel om jongeren meer betrokken te laten zijn bij de uitvoering op gemeenteniveau van de lokale agenda 21 is niet gehaald. Uit de evaluaties blijkt dat jongeren geïnteresseerd zijn in de uitwisseling. Ze zijn op de hoogte van de implicaties van hun verblijf in Ghana, op de hoogte van de andere cultuur en daar heersende gewoonten, toegerust met feitelijke kennis over het land en voorbereid op een intensieve kennismaking met een geheel andere maatschappij. De fase van ervaringen delen door een aantal deelnemers uitgevoerd, heeft veel jongeren aan het denken gezet over hun manier van leven. De eventuele gedragsveranderingen die hiermee gepaard zijn gegaan, hebben niet echt te maken met milieugedrag.

Leerprocessen

De jongeren leren van elkaar in Nederland en in Ghana. Het idee van leren van elkaar wordt ver doorgevoerd in dit project; jongeren mogen tijdens de uitwisseling een milieurapport schrijven over de situatie in het andere land. Ook bewustwording van levensstijl en mondiale verschillen is een belangrijk leereffect. De manier waarop deze kennis opgedaan en gedeeld wordt is zeer divers; deels door zelf te kunnen ervaren en dat ook weer op een goede manier over kunnen brengen aan de medemens.

Lessen

De verwachtingen moeten niet te hoog zijn omtrent betrokkenheid met de lokale politiek na een uitwisseling. Door zelf de mogelijkheden te bieden en een goede en gedegen voorbereiding op de uitwisseling te organiseren kan men erg ver komen in een bewustwordingsproces. De interesse is er vaak wel, de doorwerking naar gedragsverandering is moeilijker te bewerkstelligen.

7.5 Watermanagement in de Benelux

Initiatiefnemer:	Zuidelijke Land- en Tuinbouw Organisatie (ZLTO) en de provincie Noord-Brabant
Uitvoerder:	projectleiding ZLTO projectbureau
Budget:	EUR 2,72 miljoen
Financiers:	Interreg/9 projectpartners
Aantal deelnemers:	ca. 2000 boeren in Nederland en Vlaanderen
Looptijd:	1 oktober 1998 – 1 april 2001
Geëvalueerd:	ja, zie www.watermanagement.nl
Contactpersoon:	de heer R. Schranven, tel: 013-5836208, e-mail: rschra@zlto.nl

Doel

Doel van het project was bestrijding van verdroging door waterconservering en rustiger watergebruik in de landbouw.

Doelgroep

De doelgroep bestond uit boeren en tuinders in Vlaanderen en Nederland.

Activiteiten

Concrete activiteiten waren waterconservering, het toepassen van beregningssystemen en het ontwikkelen van een geïntegreerd adviesstelsel.

Leerprocessen

Door het instellen van een Nederlands-Vlaamse studiegroep en regionale werkgroepen werden leerprocessen gestimuleerd. Deelnemers waren boeren/tuinders, provincie, waterschap en onderzoekers. Centraal stonden de effecten van waterconservering en beregening, en de ontwikkeling van hydrologische kennis en kunde. Door concrete acties en actief experimenteren leerden de deelnemers om informatie te gebruiken en uitvoeren. Leermethodes waren:

huiskamerbijeenkomsten;

- schuur- en tentbijeenkomsten;
- pc-programma;
- open-space bijeenkomst.

Resultaten

Uiteindelijk zijn 30 proefgebieden voor waterconservering ingericht, met in totaal 2000 maatregelen. Door een waterbesparing van 4-6 miljoen m³ per jaar is een bijdrage geleverd aan duurzame ontwikkeling.

Lessen

Het grote succes van deze actie is dat boeren de maatregelen zelf hebben bedacht. De maatregelen zijn uitgevoerd door mensen in het gebied en zo snel mogelijk geïmplementeerd. Discussies leidden tot een concreet resultaat.

7.6 De wereld rond afval – afval de wereld rond

Initiatiefnemer:	LSO
Uitvoerder:	LSO
Overige betrokkenen:	SME, IMI, COSsen
Budget:	Niet meer bekend (1994), waarschijnlijk ongeveer EUR 45.380
Financiers:	NME projectbureau primair onderwijs
Aantal deelnemers:	ongeveer 70 organisaties
Looptijd:	1994
Contactpersoon:	R.Kooistra- de Jong

Doel

Kinderen leren hoe grondstoffen, afval en de derde wereld met het eigen consumptiepatroon te maken hebben voor primair onderwijs, groep 7 en 8. Dit wordt bereikt met activiteiten als een leskist met lesmappen A en B voor lessen en vervolgactiviteiten.

Leerprocessen

Het project is specifiek gericht op het onderwijs en ingekaderd in een serie lessen met vervolgactiviteiten. Zowel de leerlingen als docenten en zelfs de makers van de leskist hebben van dit project geleerd dat het milieuprobleem veroorzaakt door het gebruik van grondstoffen en de restanten daarvan niet ophoudt buiten het eigen blikveld maar in een mondiaal perspectief moet worden gezien.

Resultaat

Het project heeft 75 leskisten uitgezet en heeft daarmee een veelvoud daarvan aan scholen bereikt. Dit heeft bijgedragen aan een grotere bewustwording en meer kennis over de kringloop van grondstoffen, producten en afval.

Lessen

De samenwerking tussen de verschillende NME- en ontwikkelingssamenwerkingsorganisaties bij de totstandkoming van het project hebben bijgedragen aan het succes ervan. Een mogelijke faalfactor is een gebrek aan tijd voor het onderlinge overleg tussen de verschillende betrokken groepen van een project.

7.7 Countryside Exchange Programme Glynwood

Initiatiefnemer:	Glynwood Foundation USA
Uitvoerder:	Glynwood internationaal; ETC Nederland mogelijk voor Nederland en een deel van Europa
Overige betrokkenen:	allerlei actoren in plattelandsvernieuwing
Budget:	nog niet beschikbaar, momenteel in fase projectvoorstel
Financiers:	nog open
Aantal deelnemers:	enkele honderden in VS en UK. In Nederland enkele tientallen in 2002
Looptijd:	permanent programma, in Nederland start 2002
Contactpersoon:	Henk Kieft

Doel

Doel van het project is een duurzame verbrede plattelandsontwikkeling via goed gestructureerde uitwisseling tussen expertiseteams en lokale groepen en het behoud van 'family-farming' in de USA als bijdrage aan duurzaam landgebruik. Dit doel wordt bereikt door middel van voorbereiding, begeleiding en nazorg voor uitwisselingen van een week aan een gebied met een gebiedsgroep, recruterende expertiseteam, evalueren en bijstellen program-

ma-aanpak, publicaties, trainingen voor local leadership, website en een internationale expertise-pool.

Leerprocessen

Het eerste leerproces is om mensen te motiveren tot 'local leadership' en hen daarvoor te trainen en bij te begeleiden. Een tweede proces is om experts bloot te stellen aan onbekende situaties en hen daarin laten adviseren op basis van hun eigen ervaring elders: hierbij komen alle drijvende krachten voor initiatief aan de orde. Het resultaat van deze leerprocessen is dat mensen zich organiseren, programma's en projecten opzetten, mobiliseren van lokale betrokkenheid, visievorming en netwerken. Dit resultaat is bereikt door uitwisseling en 'exposure' (letterlijk blootstelling), intensieve communicatie met zeer diverse mensen in heel korte tijd (hoge-druk-ketel voor gast en gastheren/vrouwen), onderling ontmoeten tussen streek-mensen vanwege het bezoek van buiten dat mensen vaak 'voor het eerst' bijeenbrengt, goed voorbereiden van eigen vraagstelling alvorens experts te selecteren voor het bezoek en voor gasten het bewust worden van de eigen ervaring, die zelden expliciet geformuleerd wordt maar wel heel bruikbaar blijkt

Resultaat

Het resultaat van dit project geeft diverse impulsen in lokale gebiedsprocessen, bevordert nauwere banden tussen boeren en burgers, bewustwording van de relevantie van family farms in duurzaam landgebruik en de voorwaarden daarvoor en geeft een verbrede ervaring van gast-staf in meewerkende instituties.

Succes- en faalfactoren

Een succesfactor is de goede organisatie door Glynwood; het lokale team bereidt zich goed voor in samenwerking met Glynwood. Alleen gemotiveerde deelnemers doen mee omdat die hun eigen tijd inzetten en daarvoor niet worden betaald. Verder is het kort en hevig; het bezoek trekt media en publiek en stimuleert het lokaal initiatief. Faalfactoren zijn bijvoorbeeld als de teamsamenstelling niet klikt of als lokale groep te sterk tegenstrijdige (verborgen) belangen blijkt te hebben.

8. Wetenschap/onderwijs

8.1 Handvest duurzaamheid HBO

“Hoe kun je een onbekend pad in slaan zonder te leren??”

Initiatiefnemer:	Hoger Beroepsonderwijs (gezamenlijk Initiatief)
Uitvoerder:	Hogescholen voeren afspraken in convenant uit
Overige betrokken actoren:	SME Milieu Adviseurs (als steunpunt)
Budget:	± EUR 56.725,- / jaar
Financiers:	VROM, OC&W, LNV maken enkele activiteiten mogelijk
Aantal deelnemers/ betrokkenen:	29 hogescholen, 140 opleidingen
Looptijd:	4 jaar (start 1999)

Doel

Integratie van duurzaamheidsperspectief in opleidingen en bedrijfsvoering van hogescholen, door:

- Studenten op te leiden die de competentie bezitten om ongeacht hun discipline of werkterrein vraagstukken op het gebied van duurzame ontwikkeling te hanteren en daarvoor oplossingen aan te dragen.
- Een effectieve bijdrage te leveren aan de integratie van het perspectief van duurzame ontwikkeling door hogescholen in hun opleidingen, onderzoek alsmede in hun eigen huisvesting en bedrijfsvoering.
- Een structuur en een instrumentarium te ontwikkelen en in stand te houden om dit proces te ondersteunen.

“Het onderwijs is de kernactiviteit van de scholengemeenschap en daarmee is ook de voornaamste doelstelling en reden van bestaan van die gemeenschap gegeven: jonge mensen in staat stellen te leren over landbouw & platteland en de agribusiness, en duurzame en rechtvaardige ontwikkelingen in die gebieden. Onze studenten krijgen de gelegenheid zichzelf breed te ontwikkelen en zich te richten op een functie als leidinggevende of deskundige in het agrarisch werkveld...” (Uit ‘Studieconcept en pedagogische uitgangspunten’ van de Christelijke Agrarische Hogeschool)

Doelgroep

Opleidingsmanagers/docenten, facilitaire managers/personeel.

Aanleiding

Duurzame ontwikkeling vereist een proces van volharding op het gebied van bestuurlijke, sociaal-culturele en technologische vernieuwingen. In dit maatschappelijk proces heeft het hoger onderwijs een belangrijke rol. De competentie van toekomstige generaties om vraagstukken van schaarste, milieubehoud en rechtvaardigheid te hanteren, wordt immers in belangrijke mate aangeleerd en aangewakkerd tijdens de studie jaren. Deze uitdaging appelleert aan vele opleidingen in alle onderwijssectoren. En evenzeer aan onderwijsinstellingen om een voorbeeldfunctie te vervullen in een op duurzaamheid gerichte bedrijfsvoering en huisvesting. Het Handvest is een omvangrijk, complex en langdurig proces. Tot op heden is noodgedwongen gewerkt vanuit een eenjarig perspectief, vanwege de subsidievoorwaarden. Intussen is het inzicht gegroeid, dat een meerjarig perspectief noodzakelijk is om het proces te waarborgen. Een perspectief, dat een heldere ambitie van de stuurgroep verwoordt en een realistisch overzicht geeft van de benodigde activiteiten, mensen en middelen.

Activiteiten

het perspectief van duurzame ontwikkeling in hun onderwijs en onderzoek te integreren waar dat zinvol en mogelijk is, opdat elke student op verschillende momenten in zijn/haar opleiding hiermee in aanraking komt:

- onderwijs en onderzoek zo in te richten dat docenten en studenten vraagstukken, waaraan aspecten van duurzame ontwikkeling zijn verbonden, vanuit multidisciplinaire invalshoek leren benaderen;
- duurzame ontwikkeling als perspectief naar voren te brengen in contacten van de hogeschool met zijn werkvelden en andere betrokken sectoren van de samenleving;
- uit eigen verantwoordelijkheid maatregelen te treffen, die ertoe leiden dat de milieubelasting van de eigen bedrijfsvoering wordt beheerst en gestadig wordt verminderd. Hierin streeft de hogeschool een voorbeeldfunctie na voor al zijn medewerkers en studenten.
- landelijk: inhoudelijke en secretariële ondersteuning, monitoring + rapportage voortgang, keurmerkverlening, sectorale themabijeenkomsten

Leerprocessen

Opleiders moeten 'duurzaamheid' duiden naar hun vakgebied (wat betekent het?) en leren hoe het naar de onderwijssituaties te vertalen.

Wie heeft er geleerd?

Alle deelnemers aan het proces.

Wat?

Niet zo eenduidig te zeggen, is een boekwerk over te schrijven, kan ook niet bij anderen in hun hoofd kijken, verschilt per persoon.

Soort leerproces: idem/samen vertalen van duurzaamheid, verhelderen van ambitie, in gang zetten van activiteiten.

Bijdrage aan Duurzame Ontwikkeling

Vooral betrokkenheid en initiatief van hogescholen; meer komt in beweging. 'Vorming' van studenten en verduurzaming HBO-campussen.

Invloed van het leren

Hoe kun je een onbekend pad in slaan zonder te leren?

Succes- en faalfactoren:

Succesfactoren:

- commitment meerdere lagen instelling
- het makkelijk maken, aandacht voor duurzaamheid is 'broos' belonen

Faalfactoren:

- volgende keer anders: relatiebeheer intensiveren, met interactie en uitwisseling.

Lessen

Tips voor anderen: Veel persoonlijk contact houden

Duurzaamheid staat nog in de kinderschoenen en is behoorlijk kwetsbaar; het handvest beoogt daar vaart en richting aan te geven. Landelijke afspraak is hiervoor in principe een goed middel.

8.2 Codename Future

"Wij willen zelfstandig leren vorm geven, ook daarom hebben wij voor deze methode gekozen. Wij hebben namelijk een speciale werkgroep 'Zelfstandig leren' en Codename Future is een uitstekende methode om vorm te geven aan het zelfstandige leren".

Initiatiefnemer:	Codename Future
Uitvoerder:	Codename Futue
Financiers:	Nationale Commissie voor Duurzame Ontwikkeling, VROM en OC&W
Aantal deelnemers:	ca. 40 scholen en op iedere school honderden leerlingen
Looptijd:	1993-nu

Doel

Het doel van het project is om de onderwerpen natuur en milieu, verdeling van de welvaart en respect tussen mensen onder de aandacht brengen van jongeren. Dat wordt bereikt door de onderwerpen in de belevingswereld van de jongeren te plaatsen. Uiteindelijk moeten de jongeren beseffen dat zij invloed hebben op de wereld en dat zij een steentje bij kunnen dragen aan een positieve en duurzame toekomst.

Leerprocessen

Codename Future is een onderwijsmethode, waarbij leerlingen zelf invulling geven aan hun onderwijs. De leerlingen gaan zelf op onderzoek uit en ontwerpen actieplannen. De plannen zijn gericht op het aanbrengen van veranderingen in de leefomgeving van de leerlingen.

Resultaat

Jongeren krijgen inzicht in actuele thema's als natuur en milieu, welvaartsverdeling en wederzijds respect, en ontwikkelen ze tegelijkertijd praktische en sociale vaardigheden die in hun onderwijs en in hun verdere leven van pas komen.

Lessen

De methode van zelfstandig leren sluit goed aan op de huidige onderwijsontwikkelingen. Jongeren vinden het prettig om serieus genomen te worden.

8.3 Netwerk Duurzaam Hoger Onderwijs

Initiatiefnemer:	Studenten en docenten van het Hoger Onderwijs
Uitvoerder:	Netwerk Duurzaam Hoger Onderwijs
Overige betrokkenen:	Expertisecentrum Duurzame Ontwikkeling, LHUMP
Aantal deelnemers:	ca. 100
Looptijd:	vanaf 1998
Contactpersoon:	Antoine Heideveld: aheideveld@science.uva.nl

Doel

Het streven van het project is om alle afgestudeerden van het hoger onderwijs in Nederland de competenties te laten ontwikkelen om vanuit hun eigen discipline, in samenhang met andere disciplines bij te dragen aan duurzame ontwikkeling. Dit betekent dat studenten weten wat duurzame ontwikkeling is, inzicht hebben in wat hun eigen, en andere disciplines kunnen bijdragen aan duurzame ontwikkeling, kunnen samenwerken met vertegen-

woordigers van andere disciplines en dit in hun latere werkveld tot uitdrukking kunnen brengen.

Leerprocessen

Het project is erop gericht om in het leerproces wat in het hogere onderwijs plaats vindt een plaats te creëren voor het leren over en werken aan duurzame ontwikkeling.

Resultaat

Onder andere netwerkdagen en vakreviews: Bedrijfskunde en duurzame ontwikkeling Economie en Duurzame ontwikkeling; Natuurkunde en Duurzame ontwikkeling; Geschiedenis en Duurzame ontwikkeling; Biologie en Duurzame ontwikkeling; Wiskunde en Duurzame ontwikkeling; Dr. Gerard Alberts.

Lessen

Een succesfactor is geweest dat de basis is gelegd vanuit de 'klanten' van het onderwijs, de studenten. Het enthousiasme van de deelnemers is ook van groot belang geweest.

8.4 Schooltuin zonder grenzen

Initiatiefnemer:	Mistafa El Filali
Uitvoerder:	Stichting Pantura
Overige betrokkenen:	Schooltuin Ridderbos, Slotermeerschool, BIW Bos & Lommer, Ahmed El Bouzid school (Marokko), en Parent Mountianschool (Kameroen)
Budget:	EUR 9.400,-
Financiers:	NCDO, Europ, Platform v. het onderwijs en SD Geuzenveld Sloterveer
Aantal deelnemers:	ca. 80 kinderen
Looptijd:	schooljaar 2000/2001
Contactpersoon:	Mostafa El Filali, tel: 020-6811011, e-mail: biw2000@zonnet.nl

Doel

Dit project heeft zowel een lange termijn doel als een doel op korte termijn. Op korte termijn draagt het project bij aan uitwisseling tussen Marokko en Nederland op het gebied van schooltuinenwerk. Het doel op lange termijn is het realiseren van een mondiaal netwerk voor schooltuinuitwisseling. Doelgroep waren kinderen uit de bovenbouw. De volgende activiteiten zijn ondernomen:

- uitwisseling tussen de kinderen;
- expertmeeting in Amsterdam;
- werkbezoek en miniconferentie in Marokko;
- stage schooltuinmeester uit Marokko;
- manifestatie ter afsluiting.

Leerprocessen

Vooraf beoogd leerproces was milieuvriendelijk tuinieren en zorg voor de eigen omgeving. Ouders, docenten en Marokkaanse kinderen zijn meer bewust geworden van hun directe omgeving. Er wordt nu bijvoorbeeld heel anders omgegaan met afval. Kinderen hebben door actief te experimenteren geleerd wat het verschil is tussen Nederland en Marokko wat betreft klimaat, water, grond en gewassen. Ze kunnen de informatie gebruiken bij de uitvoering. Het leerproces vond plaats door veldwerk, werkbezoeken, schooltuinwerk, opruimacties, bomenplantacties, schooltuin opknappen en afvalbakjes plaatsen.

Resultaten

Resultaten zijn een schonere omgeving en het hergebruik van tuinafval. Door het project zijn zaken zichtbaar en tastbaar gemaakt.

Succes- en faalfactoren

Succesfactoren waren de voorbereidende discussies en het enthousiasme van docenten en ouders. De geringe middelen en politiek draagvlak vormden echter knelpunten. De volgende keer wordt dan ook de begroting wat ruimer opgesteld.

Lessen

Tips voor anderen zijn:

- bespreek het project goed met anderen en wek geen hoge verwachtingen;
- voor contacten met herkomstlanden is specifieke kennis nodig.

8.5 Programma DTO-KOV learning by doing

Initiatiefnemer:	Duurzame Technologische Ontwikkeling- Kennisoverdracht en Verankering (Programma DTO-KOV)
Uitvoerder:	projectbureau DTO-KOV
Financiers:	ministerie van VROM en EZ
Looptijd:	1998-2001
Meer informatie:	www.dto-kov.nl

Doel

Het programma richt zich op het verspreiden van en het vertrouwd maken met de DTO aanpak van backcasting via het reguliere onderwijs en via projecten in de praktijk.

Leerprocessen

De DTO-ervaring leert dat elke situatie en elke sector zijn eigen kleur kent en om een eigen invulling vraagt. DTO-KOV heeft veel projecten op basis van *learning by doing* gedaan omdat de filosofie helder is en op het eerste gezicht een eenvoudig stappenplan oplevert, maar toepassing ervan minder gemakkelijk is dan het lijkt. Doordat een projectteam of deelnemers in een workshop ervaren hoe de denkwijze vertaald wordt in hun vakgebied leren ze impliciet hoe DTO werkt. Om ze ook te laten zien wat ze geleerd hadden, werd steeds tijdens het project geprobeerd expliciet te maken waar ze zaten in het proces en wat de volgende stap zou zijn.

Deelnemers werden niet alleen aangesproken op 'vakinhoudelijke kennis' en het meedenken over processtappen. Zo moesten onderzoekers ook leren op een andere manier onderzoek te doen: contact opnemen met stakeholders en gesprekken aangaan om informatie te verzamelen.

Resultaat

Het programmabureau DTO-KOV heeft tot 1 september 2001 gedurende drie jaar projecten ondersteund en geïnitieerd waarin de DTO-aanpak werd overgedragen aan zowel professionals als aan scholen en universiteiten. Zij publiceerde halfjaarlijkse werkdocumenten met daarin de stand van zaken per project. U kunt deze werkdocumenten hieronder vinden in de literatuurlijst. Daarnaast heeft het bureau bij de afsluiting van het programma een werkdocument gemaakt met daarin de lessen en ervaringen van het gehele programma DTO-KOV beschreven. Hoewel een poging gedaan is in evaluaties te meten wie nu wat geleerd had bleek dat nauwelijks mogelijk.

Lessen

De kracht van de DTO aanpak is dat die in grosso modo werkt, dat mensen bereid zijn om in beweging te komen om gezamenlijk een toekomst te ontwerpen. Gebleken is dat voor de *learning by doing* projecten een doorlooptijd van 6 maanden te kort was: in de voorbereiding moesten al meerdere gesprekken gevoerd worden tussen partijen om de wederzijdse verwachtingen duidelijk te krijgen en werden stakeholders bezocht om deelname aan het project te peilen. Juist het experimenteren tijdens het proces was nog wel eens lastig, vanwege gebrek aan tijd of belangstelling. Alleen als een project ook inhoudelijk succesvol is, zullen de deelnemers de aanpak eventueel vaker toepassen. Het bleek dat ook de achtergrond van individuele

deelnemers een belangrijke rol spelen: deelnemers met (ook) een 'gamma-achtergrond' hebben een theoretisch kader vanuit hun opleiding dat beter aansluit bij de DTO aanpak dan mensen met een 'beta achtergrond'. In de samenstelling van het projectteam moet worden gezorgd dat mensen vanuit verschillende disciplines en achtergronden, allen met de capaciteit over hun eigen grenzen heen te kijken, verzameld worden.

Maak kennis uit ervaring –praktijklessen voor leren voor duurzaamheid-

BIJLAGEN

Maak kennis uit ervaring –praktijklessen voor leren voor duurzaamheid-

Bijlage 1: Internet en voorbeeldverzamelingen

Internet:

www.duurzaamheid.nl	bestaat niet
www.duurzame-ontwikkeling.nl	is geclaimd door DHV maar staat niets op
www.lerenvoorduurzaamheid.nl	schakelt door naar DOOR! educatieve ontwerp-ruimte
www.ddh.nl/duurzaam	website met o.a. links naar actieve gemeenten
www.echtewelvaart.nl	programma echte welvaart; 500 'leuke projecten' in de Atlas, variërend van eco-groententas tot duurzaam bouwen en nog veel meer
www.leefbaarheid.pagina.nl	erg veel links rond leefbaarheid
www.toekomstprijs.nl	Nationale Toekomstprijs: leuke initiatieven

Voorbeeldverzamelingen:

TITEL	JAAR	AUTEUR/ORGANISATIE	BESCHRIJVING/THEMA
Provincies en internationale samenwerking	1998	NCDO	Een verkenning naar activiteiten van provincies op het terrein van ontwikkelings-samenwerking, met per provincie 1-5 voorbeelden waaronder een aantal gerelateerd aan 'milieu'
Begin van een dialoog	2000	Stichting DuVo	Duurzaamheid in de Voedingsmiddelenketen: voorbeelden van een behoorlijk aantal bedrijven en weergave bijeenkomst
Duurzaam Hoger Onderwijs	2001	Antoine Heideveld, UvA Roos Wemmenhove, Hans van Zonneveld	Stand van zaken van de integratie van duurzame ontwikkeling in het onderwijs van hogescholen en universiteiten in Nederland, met landelijke, internationale en instellingsbrede projecten
Duurzaam Wijken voor Milieu	2000	LCO, LAMIGO en SME milieu adviseurs	Ervaringen in 6 gemeenten met milieuparticipatie in de wijk
Duurzaamheidsinitiatieven in Zeeland	2001	Hogeschool Zeeland, Anja de Groene	Inventarisatie en kennismanagement
Duurzame leefstijlen in aantrekkelijke dorpen en eco-steden	1996	Jan Juffermans	Inventarisatie van "inspirende projecten uit meer dan 50 gemeenten en ideeën ter versterking van de

TITEL	JAAR	AUTEUR/ORGANISATIE	BESCHRIJVING/THEMA
			mondiale dimensie in de Lokale Agenda 21" (vanuit heel Europa)
Duurzame Ontwikkeling in Onderwijs en Onderzoek	2000	RMNO (Raad voor het Milieu- en Natuuronderzoek)	Advies en projecten aan universiteiten, onderzoekscholen, kennisinstituten, NWO, NOVEM, SENTER etc.
Een aanpak voor duurzaamheid in de lokale Rabobank	1998	Bouwe Taverne	Handreiking voor besturen, directies en medewerkers van lokale banken met een reeks voorbeelden uit de praktijk
Er broeit iets duurzaam in de Nederlandse Samenleving	2001	Plunck&Novak	Een beschrijving van 50 projecten uit de samenleving op het gebied van Duurzame Ontwikkeling
Goede raad is duurzaam	2002	Milieufederaties en Stichting Natuur en Milieu	Milieu inspiratie voor nieuwe gemeenteraadsleden aan de hand van voorbeelden
Lokale Agenda 21, een waardevolle erfenis: Een impressie van duurzame ontwikkeling in drie grote steden	1999	Milieuraad Utrecht	Klein boekje over Lokale Agenda in Utrecht, Den Haag en Rotterdam, met evaluatie/ leerpunten
Meedoen met het groen	1995	Jan te Velde	Samenwerking tussen overheid en burgers bij het beheer van de openbare ruimte (met 8 voorbeeldprojecten)
Mondialisering van NME: van binnen naar buiten	2000	Amsterdams NME centrum	Beschrijving van 7 deelprojecten (stedenbanden, Mondiale speurtocht etc.) van het project 'Mondialisering van NME', voor kinderen van 4-12 inclusief "leerervaringen"
Natuur- en Milieu-educatie 1996-1999 alle projecten in Vogelvlucht	1999	NCDO/ NME Extra Impuls	Thema's: natuurbesef, biodiversiteit, duurzaamheid, mobiliteit, mondiale aspecten, professionalisering en kwaliteit; alle door Extra Impuls gefinancierde projecten (205) + CD ROM
Pannenkoeken en wereldzeëen	2000	Michael Frijda / LSO	Boekje in hetzelfde kader met nog 7 extra projecten

TITEL	JAAR	AUTEUR/ORGANISATIE	BESCHRIJVING/THEMA
			beschreven die niet speciaal voor kinderen waren
Pareltjes voor de 21ste eeuw: NME organisaties als partners in duurzaamheid.	2000	Bureau NME diensten, IVN	Zes projecten uit de Extra Impuls speciaal beschreven
Samenwerken als voorbeeld	2000		Artikel in Publiek Management, 4 voorbeelden van 'de nieuwe samenwerkers'
Stadslab	2000	KEI, kenniscentrum voor Stedelijke vernieuwing	Over stedelijke vernieuwing en herstructurering met 4 voorbeeldprojecten en essays
Transities in de praktijk	2000	Joost van Kasteren, DTO-KOV	Ervaringen met duurzame technologische ontwikkeling, kennisoverdracht en verankering: DTO projecten en wat ervan geleerd kan worden

Bijlage 2: Vragenlijst

VRAGENLIJST PUBLICATIE LEREN VOOR DUURZAAMHEID

A: Algemeen

N.B. wanneer u beschikt over één of meer documenten waarin expliciet op deze vragen antwoord wordt gegeven, kunt u ook dit bijvoegen en hiernaar verwijzen

- Naam activiteit: _____
- Initiatiefnemer: _____
- Uitvoerder: _____
- Overige betrokken actoren: _____
- Contactpersoon: _____
- Budget: _____
- Financier(s): _____
- Is het project/ de activiteit al een keer (tussentijds) geëvalueerd? Ja/ Nee*
Zo ja: kunnen wij hier een verslag van krijgen?

B: Activiteiten

- Doel: _____
- Doelgroep: _____
- Aantal deelnemers/ betrokkenen: _____
- Start- en einddatum: _____
- Activiteiten: _____

C: Leerprocessen

NB: In dit onderzoek hanteren wij als definitie van "leren": Een informatieverwerkingsproces dat leidt tot een relatief stabiele verandering in het gedrag van een individu of organisatie. Het informatieverwerkingsproces kan zowel cognitief als fysiek, emotioneel of spiritueel zijn.

Is/was de term 'leren' of 'leerproces' bewust onderdeel van het project/ de activiteit

Ja/ Nee*

Zo ja: op welke manier?

Zo nee: hebben er naar uw mening wel leerprocessen plaatsgevonden?

Nee → ga door naar onderdeel D

Ja, namelijk _____

Wie heeft/hebben er geleerd?

Wat hebben zij geleerd?

Welke omschrijving past het best bij datgene wat geleerd is?

(een mogelijkheid aankruisen)

Informatie 'dat het zo is'

- Informatie kunnen gebruiken en uitvoeren
- (Vak)inhoudelijke kennis, begrijpen 'waarom het zo is'

Algemene probleemoplossingsvaardigheden, die in allerlei verschillende situaties kunnen worden ingezet

Welke omschrijving past het best bij het leerproces uit uw activiteit? (een mogelijkheid aankruisen)

- Concreet ervaren (actie): opdoen van, deels emotionele, ervaringen
- Actie: het doen van dingen waarbij samenwerking belangrijk is/was
- Formuleren en onder woorden brengen van informatie (begripsvorming)
- Begripsvorming waarbij communicatie (overdragen) belangrijk is/was
- Actief experimenteren, toetsen van informatie of ervaringen in de praktijk

Op welke manier is er geleerd (werkvormen, omgeving, ..)?

D: Resultaten

- Welke resultaten heeft u, tot nu toe, met de activiteit bereikt? _____
- Welke bijdrage heeft de activiteit geleverd aan duurzame ontwikkeling? _____
- Wat is de invloed van het leren hierop geweest? _____
- Welke dingen dragen/droegen bij aan het succes van de activiteit? _____
- Welke juist niet (faalfactoren)? _____
- Wat zou u de volgende keer anders doen? _____
- Heeft u tips voor andere mensen die een soortgelijk project uit willen voeren? _____

Heeft u eventuele overige opmerkingen? _____

Bijlage 3: Totstandkoming

De eerste stap van het project was het formuleren van een analysekader om definities en achtergronden samen te vatten en te structureren. Daarin moesten de begrippen leren, leerprocessen, leerervaringen een plaats zouden kunnen krijgen en de selectiecriteria voor de door ons te onderzoeken projecten uit voortvloeien. We hebben een Redactieraad uit wetenschap, beleid en praktijk in het leven geroepen om ons daarin kritisch te begeleiden en bij te staan (zie bijlage 1). Zij bestond uit: Cees Roele (NSDO) Donald van der Akker, (gemeente Schiedam/ vereniging Stadswerk) Annemiek Rijckenberg (NIDO), Frans Verberne (Environmental Resource Management, o.a. evaluatie interactief proces Scheveningen en evaluatie Lokale Agenda 21), Arie Voorburg (ministerie VROM, grote steden beleid), Kees Stuur-op(LCO), Chris Velthuis (Forum, multiculturele aspecten), Ellie van der Schriek/ Gerard Lommerse (LSO), Ruud Brockhoff (LNV), Peter de Roode (provincie Zuid Holland) Roel van Raaij (secretaris Leren voor Duurzaamheid), Harm Blanken (NovioConsult), Wyke Smit (NovioConsult).

Deze Redactieraad confronteerde ons al direct met de zeer belangrijke vraag: wat is eigenlijk 'leren voor duurzaamheid' (zie ook onderstaand verslag) ? Wat verstaat het programma onder 'leren', en tot welke selectiecriteria voor projecten leidt dat dan? Het bleek dat op die noodzakelijke en voor de hand liggende vraag op dat moment nog geen eenduidig en door iedereen begrepen antwoord was te geven.

Dat resulteerde in een tekst waarin we het Programma Leren voor Duurzaamheid positioneren als onderdeel en deels aanjager van het maatschappelijk debat over duurzaamheid (zie hfdst.2 van de rapportage). Als spin-off is deze tekst opgenomen in de informatiebrochure over het programma Leren voor Duurzaamheid. Na het schrijven van de positionpaper, zijn wij op zoek gegaan naar projecten voor een nadere analyse en illustratie. We merken op dat een deel van de respondenten geeft van een bepaalde aarzeling, een moeheid om opnieuw te reageren op een vragenlijst. Het maakt dan niet uit of die vragenlijst nieuwe en nog zelden gestelde vragen bevat (naar leerprocessen bijvoorbeeld...), het is wel de zoveelste vragenlijst. Ook vanuit het programma Leren voor Duurzaamheid. Dit maakte het lastig de gewenste hoeveelheid projectbeschrijvingen te verkrijgen.

Het project "Leren voor Duurzaamheid, maak kennis uit ervaring" heeft uiteindelijk een doorlooptijd van een jaar gehad. Gedurende dat jaar heeft een kruisbestuiving plaatsgevonden met het traject van de Nationale Strategie Duurzame Ontwikkeling (NSDO) in de vorm van een minisymposium over

makelen van duurzaamheidskennis (zie verslag), de jaarconferentie van het Programma Leren voor Duurzaamheid, de essaybundel “De Kroon op het werk: de rol van leerprocessen in het streven naar een duurzame samenleving” en is op basis van de conceptversie van dit rapport een krant voor lokale bestuurders gemaakt voor de bijeenkomsten over dualisering en Leren voor Duurzaamheid (los bijgevoegd bij dit rapport). Dit eindrapport heeft daarom de vorm gekregen van een advies aan de stuurgroep.

Verslag eerste redactieraad publicatie Leren voor Duurzaamheid: maak kennis!

Aanwezig: Cees Roele (NSDO) Donald van der Akker, (gemeente Schiedam/vereniging Stadswerk) Annemiek Rijckenberg (NIDO), Frans Verberne (Environmental Resource Management, o.a. evaluatie interactief proces Scheveningen en evaluatie Lokale Agenda 21), Arie Voorburg (minister VROM, grote steden beleid), Kees Stuurop(LCO), Chris Velthuis (Forum, multiculturele aspecten), Ellie van der Schriek (LSO), Ruud Brockhoff (LNV), Roel van Raaij (secretaris Leren voor Duurzaamheid), Harm Blanken (NovioConsult), Wyke Smit (NovioConsult).

Toelichting

Het programma Leren voor Duurzaamheid betreft “leerprocessen die leiden tot meer duurzame ontwikkeling”. Dit kan gaan over alle vormen van leren: formeel leren, niet formeel leren, non-formeel leren, sociaal leren... Het leren is een beleidsinstrument, zoals Roel van Raaij het formuleerde: “wij kopen het niet af, we leggen het niet vast in de wet, wij gaan over tussen de oren”. Historisch gezien ligt de oorsprong van het programma in de Natuur- en Milieu- educatie, maar dat wil niet zeggen dat de uitvoerders van dit programma / de subsidie-aanvragers ook per definitie uit die hoek afkomstig zijn of hoeven te zijn.

Het doel van de publicatie is het geven van een aantal voorbeelden van wat ‘leren voor duurzaamheid’ kan zijn. Deze voorbeelden worden geordend naar leerprocessen en naar verschillende niveaus (7x7).

De publicatie is primair bedoeld om aan bestuurders en collega’s uit te leggen dat leerprocessen ook een mogelijke strategie vormen op weg naar duurzame ontwikkeling, en toe te lichten waar zij dan aan moeten denken (‘Wat heb je nou voor leerprocessen en hoe kan je die bereiken’). Dat gaat om mensen op rijks- provinciaal en lokaal niveau. Daarom valt dit project ook in het spoor ‘bestuurlijke verankering’. Secundaire doelgroep zijn potentiële indieners van subsidie-aanvragen, die door de voorbeelden een

stap hoger kunnen komen met hun aanvraag. Hiertoe wordt aandacht besteed aan succes- en faalfactoren en effectiviteit.

Het uiteindelijke resultaat is behalve een leuk en inspirerend overzicht een ANALYSE waarin duidelijk wordt:

- wat is een (potentiële) bijdrage van "leren" aan beleidsprocessen (bv. inspiratie, kwaliteit, draagvlak, participierend)
- op welke momenten kunnen leerprocessen dan worden toegepast (en op welke niet)
- welke typen leerprocessen kunnen we onderscheiden
- hoe zien die er instrumenteel uit (vorm, inhoud, procesarchitectuur)
- wie kunnen/moeten er in zo'n leerproces acteren, wie faciliteren (bv. is er een rol voor die NME-ers)

Ofwel: hoe kunnen we leerprocessen actief en welbewust gebruiken in het duurzaamheidsbeleid?

Naast een publicatie als eindproduct is de bedoeling dat dit een ingang biedt onder andere naar een website met evaluaties en dergelijke zodat de mensen die dat willen een verdiepingsslag kunnen maken.

Selectie

- De redactieraad heeft een aantal aandachtspunten meegegeven voor de selectie van de voorbeelden:
- niet alleen expliciete maar ook impliciete leerprocessen: nu vinden vaak per ongeluk leerprocessen plaats, maar hoe kunnen we die ook actief en welbewust inzetten?
- niet alleen de succesvolle voorbeelden, maar ook naar de projecten die niet gelukt zijn (en waarom dan)
- vooral projecten die verschillende duurzaamheidsaspecten (fysiek, sociaal, economie) in zich hebben en ook echt *integreren* inzetten op de samenhang ertussen (i.p.v. bijvoorbeeld 'fietsen voor Buthan') en/ of waarin echt een sprong op duurzaamheidsgebied wordt gerealiseerd (dus geen afwenteling elders-later): hoeveel draagt het bij aan leefbaarheid op straatniveau en duurzaamheid op nationaal niveau?.
- Bekijk het woord "project" niet te smal: er zijn ook leerprocessen daarbuiten.
- verschillende doelgroepen, definieer deze goed want de leerprocessen zijn voor verschillende doelgroepen heel anders ('sluit aan bij wat mensen zoeken'). De doelgroep van de voorbeeldprojecten kunnen zowel bestuurders en *local leaders* zijn als burgers.
- Interessant zijn ook leerprocessen tussen burgers en bestuur

- Reproduceerbaarheid van het leerproces
- Randvoorwaarden waaronder het leerproces plaatsvond
- Besteed aandacht aan de verschillende actoren en hun rollen en verantwoordelijkheden in een project

Het lijkt de redactieraad moeilijk om 49 goeie projecten te selecteren die in alles voldoen aan Leren voor Duurzaamheid: gesuggereerd wordt ook projecten te combineren in de voorbeelden: dit was mooi qua duurzaamheid, dit qua leerproces, stel nou dat je dit samenvoegt dan heb je iets moois.

Overige tips

- Neem de evaluaties van NME extra impuls en andere programma's mee
- Pas op voor de zoveelste 'voorbeeldverzameling' het moet wel echt een meerwaarde hebben
- Je zou bestuurders *probleemeigendom* willen geven

Afronding

Uit de discussie is wel gebleken dat zowel de doelen van het programma Leren voor Duurzaamheid als van deze publicatie nog vragen oproepen. Het is goed dat de redactieraad NovioConsult scherp houdt in de doelgroep, doelstelling en gewenste resultaat van de publicatie. Graag maken wij op de volgende bijeenkomst en tussendoor eventueel elektronisch wederom gebruik van uw kritische blik.

Verslag bijeenkomst 'makelen van duurzaamheidskennis'.

tekstblok voor NSDO:

Er komt een interdepartementaal programma van minimaal 2x vier jaar, waarin duurzame ontwikkeling als maatschappelijk leerproces wordt gestimuleerd, gemonitord en doorontwikkeld. Dit bevat de volgende kenmerken:

Duurzame Ontwikkeling is een maatschappelijk leer- en innovatieproces. Het is uitermate belangrijk om dit ook als zodanig te benoemen.

- maatschappelijk (het gaat over de toekomst van onze samenleving),
- leren (we moeten leren hoe we dat doen: werken aan een meer duurzame samenleving is een kwestie van sociaal leren; leren voor duurzaamheid is essentieel onderdeel van het sociaal instrumentarium)
- innovatie (je formuleert wel een richting maar je weet niet van te voren waar je precies uitkomt en via welke route),
- proces (er zijn zeer vele actoren, het is geen project met afrekenbare

doelen in tijd en in geld maar al zoekende een route creëren).

- de overheid stimuleert dit maatschappelijk innovatieproces het beste door:
- langetermijnambities te formuleren
- nieuwe activiteiten initiëren en daarbij gebruik te maken van bestaande instituties en netwerken en geen nieuwe organisaties willen maken
- kennisontwikkeling, -verspreiding en –benutting te faciliteren en met name te versterken op het punt van uitwisseling van ervaring met de eindgebruikers
- doelbewaking (gaan we in de richting van onze ambities, zijn de ambities nog de juiste) te leggen in handen van een maatschappelijk divers samengesteld forum
- ruimte te creëren voor oefenplaatsen en experimenteerruimte, fouten moeten mogen, maar wel verantwoording&verslaglegging en transparantie verlangen

Doelstelling

De Nationale Strategie Duurzame Ontwikkeling en het programma Leren voor Duurzaamheid hebben adviesbureau NovioConsult gevraagd een middag te beleggen rond "het makelen van duurzaamheidskennis als onderdeel van de NSDO". De vraagstelling van de middag is het beantwoorden van de volgende vragen:

- Wie heeft welke kennis.
- Wie heeft welk netwerk.
- Wie bereiken we en wie niet?

De vervolgvraag is: wat moeten we opnemen in de NSDO tekst zodat we (desgewenst) de komende jaren via een beleidsprogramma tot optimalisatie kunnen komen?

Dagvoorzitter Rikus Kieft bakent het begrip voor de middag af: duurzaamheidskennis is kennis die mensen en instituties helpt de volgende keuze een stapje duurzamer te laten zijn. Hoe kun je, met als uitgangspunt de bestaande "duurzaamheids-kennis"organisaties, je doelbereik gezamenlijk effectiever maken?

Aanleiding/ introductie

Roel van Raaij, secretaris van de stuurgroep Leren voor Duurzaamheid, licht toe waarom zij deze bijeenkomst hebben geïnitieerd. Kennis bestrijkt een breed veld: van ontwikkeling via opslag/ data, montage, verspreiding, benutting (bijvoorbeeld beleid), verinnerlijking (waarden), tot toepassen (gedrag). Kennis en vaardigheden kunnen competenties voor duurzame ontwikkeling vormen: dit is een leerproces. In de Nationale Strategie zou iets

moeten komen over de relatie tussen kennisontwikkelaars, kennishouders, kennisintermediaren en beleid, met als uiteindelijke vraag: hoe bereiken we de kennisgebruikers en andersom? Het is immers geen top-down structuur van kennisontwikkeling tot en met kennisgebruikers; Gertjan Fonk benadrukt vanuit de DTO-KOV ervaring dat het juist heel belangrijk is om de kennisdoelgroep te betrekken bij het zoeken naar kennis en kennisontwikkeling. Deze notie wordt onderschreven.

De stuurgroep Leren voor Duurzaamheid wil in de NSDO aandacht voor sociaal instrumentarium, waarvan Leren voor Duurzaamheid een onderdeel is. Met aandacht voor:

- duurzaamheid als “leerbaar” begrip
- het belang van “tussen de oren”
- ruimte voor sociaal instrumentarium
- kennisinfrastructuur versterken
- ontwikkelen en implementeren van kennis
- instrumenteren van leerprocessen: individueel, organisaties en maatschappij
- ondersteuningsstructuur

Cees Roele van de Nationale Strategie Duurzame Ontwikkeling licht zijn onderdeel van de vraag toe. Er zijn met betrekking tot burgers en duurzame ontwikkeling drie kernbegrippen:

Kunnen: dat lukt best, voorwaarden scheppen en dergelijke; *durven*: wordt moeilijker, kan met wet- en regelgeving worden en dergelijke gehanteerd; *willen* dat gaat om motivatie, intenties....stuk lastiger; dat is één van de redenen om maatschappelijke organisaties te ondersteunen.

De overheid kan niet als enige een duurzame samenleving voor elkaar krijgen. Het gaat om de burgers en bedrijven die het uiteindelijk moeten doen. Kernbegrippen als *enabling* en *empowerment*, *leadership*. Dat gaat dus om competenties: Leren is daarbij belangrijk. Hoe organiseren we dat? Zijn vraag voor deze middag is: welke zin is cruciaal om op te nemen in de NSDO over de intermediaren, wat is strategisch, hoe maken we een slag om elkaar te vinden? waar zit de versterking in? De NSDO wil geen aparte organisaties noemen, het gaat erom het *proces* erin te krijgen en hoe dat gefaciliteerd kan worden.

Vervolg

Er komt een nota van 40 pagina's voor de V.N conferentie in Johannesburg in 2002, daar is "die ene zin" voor nodig. Maar de NSDO gaat vervolgens verder, er komt ook een implementatietraject, de organisatie daarvan is nog niet duidelijk maar het gaat wel door. Dus de vraag is niet alleen om een stukje tekst, maar ook suggesties voor 'het traject achter die zin'.

De organisaties

De verschillende organisaties hebben verschillende rollen, posities en netwerken. Deze zijn opgenomen in de bijlage. De organisaties lichten dit aan elkaar toe, hetgeen verhelderend werkte voor de actoren en (meer) mogelijkheden tot samenwerking boven tafel bracht.

Sleutels voor de Nationale Strategie Duurzame Ontwikkeling

Bereik

De meeste organisaties zetten in op het bereiken van intermediairen, niet de individuele bedrijven en burgers. Eén van de knelpunten daarbij is dat het, met name bij burgers, steeds moeilijker is om via instituties te werken: de samenleving is niet meer zo overzichtelijk zullen verdeeld waar iedereen bij aangesloten is. De NCDO gaat een traject inzetten met haar intermediairen (COSsen, vakbonden, milieuorganisaties etcetera) om dit probleem te analyseren; eind 2002 komen daarvan resultaten. Een ander knelpunt, is dat bij veel van de organisaties de informatie in werkelijkheid via de intermediairen niet verder wordt verspreid naar hun eigen doelgroep en dus 'blijft hangen'.

Gesignaleerd wordt dat op zich de theoretische kennis over communiceren in een netwerksamenleving wel beschikbaar is, in publicaties als van SMO, maar dat het gaat om de slag die wij allemaal maken in onze praktijk.

Andere constatering van het bereik: geen van de organisaties bereikt echt de politieke partijen.

Conclusie:

Duurzame Ontwikkeling is een maatschappelijk innovatieproces. Een voorwaarde om dit goed te laten verlopen is dat het hele proces goed in balans is, op dit moment bereiken de meeste organisaties de *innovatoren*, de voorlopers (of zelfs de eigen parochie?). Belangrijk is dat er ook actoren zijn die optreden als *change agents* die de diffusie van de innovaties begeleiden en ondersteunen. Dat is een ander vak dan deze innovaties bedenken. Op het gebied van innovatieverspreiding gebeurt nu te weinig, en kunnen we onderling beter afstemmen.

Toetsbaarheid vs. open proces

Bij een innovatieproces weet je van te voren niet waar je uitkomt en via welke route. De overheid vindt het lastig om geld uit te geven aan zaken die niet 'toetsbaar' zijn: de vraag is dan waar op afgerekend kan worden. Dan komt de tegenvraag: "Heeft de overheid de competentie om leerprocessen te toetsen?". De mensen die hiervoor verantwoordelijk zijn, zijn over het algemeen mono-disciplinair opgeleid zijn en de instellingen zijn op die manier georganiseerd zijn. Hoe meet je of je je leerproces *strategisch* inzet? Wat zijn de argumenten om het sociaal instrumentarium en de leerprocessen binnen de overheid te verkopen? Zijn er voorbeelden waar het meetbare einddoel losgelaten is en het beter ging? Kunnen bijvoorbeeld DTO projecten daarop eens vergeleken worden?

Conclusie:

Er kan gewerkt worden met een maatschappelijke toetsing, een Commissie van Wijzen zoals bij ICES KIS. Het gaat om het bereiken van integratie, draagvlak, afstemming.... Wel is de uiteindelijke concrete fysieke reductie ook belangrijk.

Succes en faal-factoren

Duurzaamheid vraagt dus om een maatschappelijk innovatieproces. De ervaringen van DTO-KOV leren dat cruciale succesfactoren hierin zijn:

- Betrekken van verschillende partijen
- Inhoudelijke triggers
- Ambities die mensen op de been houden (zoals factor 20) en waar mensen elkaar op kunnen vinden

Tijdens deze bijeenkomst is bovendien geformuleerd dat het maatschappelijke innovatieproces vraagt om:

- het scheppen van (speel)ruimte
- foutvriendelijkheid
- integratie in het onderwijs op alle niveaus: competent burgerschap
- vermijden van sectorale aanpak/ doorbreken van sectorale aanpak
- benut bestaande instituties

Dit zijn ook aspecten waar je op kunt toetsen.

Afronding

Oproep: vorm een front als maatschappelijke organisaties, dan kan de overheid niet om je heen. Wordt direct opgepikt, het Landelijk Netwerk Duurzaam Hoger Onderwijs en de NCDO organiseren een vervolg.

Beschrijvingen van de organisaties

Nationale Jongerenraad voor Milieu en Ontwikkeling (NJMO)
gaat per 1/1/2001 op in de Nationale Jeugdraad (NJR)

Welke kennis

- Wat vinden jongeren belangrijk?
- Hoe betrek je jongeren *effectief*?
- Wat werkt niet (of alleen via onderwijs)
- Wat is DUURZAAM (volgens ons)
- Het duurt lang, erg lang.....

Welk netwerk?

- (Welk niet?)
- (landelijke) jongerenorganisaties (+Europees: intern)
- Andere intermediairs gericht op jongeren
- Overheid, maatschappelijke organisaties, bedrijven

Wie bereik je wel?

(Leden van) jongeren organisaties. 50- 100 van 500.000 van 1.000.000 jongeren

Wie bereik je niet?

- Nog niet genoeg van de 1.000.000
- Bezoekers festivals
- Loslopende jongeren (zinloos?)
- Jongeren in bedrijven (nog niet, erg zinvol)

Nationaal Initiatief Duurzame Ontwikkeling (NIDO)

Welke kennis

Verbinden innovaties, "speelruimte"

- Inhouden: duurzaam ondernemen, duurzame logistiek, duurzame stedelijke vernieuwing, duurzaam water etc.: trendverkenningen & analyse
- Proces
- Transitie
- Partners

Netwerk

NIDO = netwerk: beleid, onderzoek, bedrijven, maatschappelijke organisaties

Wie bereik je wel?

- Bestuur,
 - management,
 - onderzoekers,
 - marktpartijen
- (alleen de voorlopers)

Wie bereik je niet?

- Individuen
- Achterblijvers
- En vele anderen

Nationale Commissie voor Internationale Samenwerking en Duurzame Ontwikkeling (NCDO)

Welke kennis

- Kennis/ visies uit het Zuiden
- Noord-Zuid verhoudingen
- “Integrale kennis”
- Kennis over culturen
- Kennis over waarden/ ontwikkeling
- Effecten van nationaal en Europees handelen / beleid op armoedevraagstukken

Welk netwerk

Intermediarieren:

- Milieu-organisaties
- Noord-Zuid organisaties
- Ontwikkelings (hulp) organisaties
- Levensbeschouwelijke organisaties
- Allochtone organisaties
- Maatschappelijke organisaties
- Rijksoverheid: VROM, BUZA/OS, LNV

Wie bereik je wel?

NGO's -> zie netwerk

Indirect burgers

Wie bereik je niet? (moeilijk)

- Bedrijfsleven
- Onderwijs (B.O. t/m H.O.)

Programma Leren voor Duurzaamheid (LvD)

Welke kennis

- Basale (ecologische) kennis
- Beleid -> burgers/ doelgroepen
- Didactiek/ leerprocessen
- Sociaal instrumentarium leren-informeren-participeren
- Kennis over en van netwerken
- Hoe het veld in elkaar zit: onderwijs, lokale structuren, voorzieningen

Netwerk

- Interdepartementaal en interbestuurlijk VROM, OS/ BUZA, LNV, OCW, IPO, VNG, UvW (stuurgroep)
- Lokale en regionale bestuurslaag
- NME-netwerk: professionals, ondersteuners, vrijwilligers
- Onderwijs (P.O. en V.O.)
- NGO's, m.n. natuur en milieu, beetje ontwikkelingsorganisaties
- Onderzoeks- en adviesbureaus

Wie bereik je niet?

- HBO/ WO (NLO en PABO wel)
- Bedrijfsleven weinig
- Landelijke politiek/ partijen

Duurzame Technologische Ontwikkeling – Kennisoverdracht en Verankering (DTO-KOV)

Welke kennis

- Wetenschappelijke + technologische kennis (mobiliserend) voor diverse onderwerpen (duurzame ontwikkeling in relatie tot verkeer en vervoer, voeden, wonen, chemie, water, toerisme)
- Mobiliseren van creativiteit, ervaringskennis (van diverse groeperingen), proceskennis (o.a. evaluatie van diverse processen).

Netwerk

- Ad-hoc netwerken waarin samenwerking rond diverse onderwerpen

- Relatie met netwerk duurzaam hoger onderwijs
- Relatie met Natuur- en Milieu educatie: DTVO, MBO

Wie bereik je wel?

- Participanten in DTO-processen
- Diverse onderwijsniveaus via projecten waarin we participeerden

Wie bereik je niet?

- Partijen die niet (actief) om DTO processen geparticipeerd hebben

Landelijk netwerk Duurzaam Hoger Onderwijs (DHO)

Welke kennis & vaardigheden

- Onderzoek universiteiten
- Toegespitste disciplinaire kennis
- Toekomstige generaties studenten
- Interdisciplinair (intercultureel) samenwerken

Netwerken

- Universiteiten & hogescholen
- Ministeries & (in toenemende mate) bedrijven
- Maatschappelijke organisaties

Wie bereik je wel?

Wie bereik je niet?

Verslag bespreking concept-rapport/ workshop 7x7

Aanwezig:

- Guy Dilweg, Franciscaans Milieuproject: een project leefgemeenschap waarin milieuvriendelijk leven gekoppeld wordt aan spiritualiteit.
- Henk Kieft, ETC: vanuit derde wereld ervaring nu (ook) actief met plattelandsontwikkeling in Nederland: ervaring met gebiedsgericht denken. ETC is coördinator van het Leader⁺ netwerk Nederland: dit is een spannend project omdat het heel nieuwe materie is. Het gebiedsgericht denken uit de ontwikkelingshulp is opeens relevant. Buiten werktijd is Henk betrokken bij de Stichting Toekomst visie Lunteren: ook erg boeiend om te zien hoe het van de andere kant gaat.
- Harm Blanken, NovioConsult/ hier aanwezig als programmamanager Leren voor Duurzaamheid. Ook dit is een spannend project, aan de ene

kant wil hij als programmamanager graag mensen vertellen 'hoe het zit', aan de andere kant is het een zoekproces, zoals ook deze bijeenkomst.

- Bowine Wijffels, Cailin Consult: aanwezig vanuit betrokkenheid bij het programma Leren voor Duurzaamheid door samenstellen van een essaybundel over leerprocessen. Daarnaast betrokken bij het project duurzame wijk in Rotterdam, een participatief project met bewoners, dat tevens in samenwerking met de gemeente Den Haag een soort methodeontwikkeling is: hoe leren wij hier nu van?
- Donald van den Akker, in eerste instantie betrokken in de begeleidingscommissie van dit project als voorzitter van de werkgroep duurzame communicatie van vereniging Stadswerk, vanuit zijn functie als medewerker milieucommunicatie van de gemeente Schiedam. Recent gedetacheerd in de projectgroep van de Nationale Strategie Duurzame Ontwikkeling (NSDO) en daar verantwoordelijk voor het maatschappelijke spoor (zie ook www.nsdodebat.nl). (Mede) Vanuit deze rol is hij zeer geïnteresseerd in de obstakels die lokale projecten tegen komen.
- Peter de Roode, ook vanaf het begin betrokken bij het project als provinciaal trekker Leren voor Duurzaamheid in Zuid-Holland. Ook de provincies zijn aan het zoeken, maar de stuurgroep moet niet vergeten dat de provincies al posities hebben ingenomen en dat er al volop projecten worden uitgevoerd. Kortom, het is een interessant zoekproces maar intussen gebeurt er ook al val alles!
- Gert de Gans, Oikos. Derde wereld achtergrond en momenteel actief met het project "de aarde ademt op", waarin de problematiek van het broeikaseffect wordt gekoppeld aan eerlijke verdeling. Gebaseerd op de milieugebruiksruimte zouden wij het Zuiden moeten betalen voor het teveel aan CO₂ dat we verbruiken. Dit is een leerproces met plaatselijke groepen en een lobby richting de politiek. Mondiale aspecten zijn belangrijk, ook een kennis- en informatie uitwisseling tussen noord en zuid, zoals een discussie over wat kwaliteit van leven is. Vanuit het zuiden kunnen ze onze manier van denken daarover voeden. Kernidee: het gaat niet alleen om de Kyoto-doelstelling (die wel in het beleidsdiscours past maar niet in het verhalen discours) maar om rechtvaardigheid. De lokale groepen hebben drie sporen, energiebesparing in hun huishouden en in kerkgebouwen en een lobby richting gemeenten. Leerervaringen tot nu toe: je overvraagt de lokale groepen heel snel.
- Arie Voorburg, sinds 1 januari 2002 werkzaam bij NovioConsult, daarvoor betrokken bij het project vanuit het ministerie van VROM, waar hij betrokken was bij de stadsvernieuwingprogramma's ISV en IPSV. Daarvoor werkte hij bij directoraat generaal milieu. Privé is hij betrokken bij zingevingsvraagstukken.

- Rikus Kieft, projectleider van dit project, werkzaam bij NovioConsult. Daarvoor o.a. een aantal jaren gewerkt bij de VROM-raad. Buiten werktijd bestuurslid van het Franciscaans Milieuproject.
- Wyke Smit, adviseur bij NovioConsult en vanuit die functie betrokken bij veel lokale milieu (communicatie) projecten. Afgelopen jaar naast het werk betrokken bij The Bet, een groot jongeren project bestaande uit een weddenschap met minister Pronk over CO₂ besparing.

Samenvatting van het project

Het interdepartementale programma Leren voor Duurzaamheid wil een publicatie, bedoeld voor beleidsmakers en bestuurders, om hen kennis te laten maken met het programma. Daarbij kwamen de vragen "Wat is dan leren?" en "Wat is dan duurzaamheid"? naar voren, waarop nog geen uitgekritaliseerde antwoorden waren/ zijn. De publicatie wordt, minder dan in eerste instantie bedoeld, gericht op voorbeelden, en meer op *leren denken en leren organiseren in sociale leerprocessen*. Hoe kunnen we daar een maatschappelijk leerproces van maken? De publicatie moet er in april liggen, onder andere voor de nieuwe gemeenteraadsleden.

De aanwezigen vragen aandacht voor het feit dat dit doel lastig te bereiken is met alleen een stuk op papier. Een lastig aspect van het voorliggende stuk is dat er aandacht gevraagd wordt voor "nieuw leren", terwijl daarvóór misschien nog wel zoveel afgeleerd moet worden. Ga je dan niet een stap te snel? Er kan onder andere een link gelegd worden met de bijeenkomsten die het programma Leren voor Duurzaamheid in samenwerking met het Instituut voor Publiek en Politiek gaat organiseren in alle provincies, waarbij duurzaamheid een voorbeeld van de inhoud is voor de dualisering. Een tip is om het betrokken collega's te laten zeggen, niet wij als 'buitenstaanders'.

Reacties op het stuk

Interessant is de lijn dat bestuurders moeten volgen en stimuleren wat er 'organisch' plaatsvindt. Echter, bestuurders zijn wel benoemd om keuzes te maken, niet om te luisteren en niets te doen. Besturen is omgaan met onzekerheden, dat is altijd al zo geweest. De overheid is geen eigenaar van het proces, maar wel verantwoordelijk. Zijn er concrete instrumenten om de overheid "dat nietwe bestuen" te leren? Permanent monitoren en teruggaan, bijvoorbeeld. Monitoring is enerzijds een toverwoord (iedereen heeft het erover), anderzijds kunnen overheden het nog niet.

De toon in het stuk is teveel dat dit 'nieuw en nooit vertoond' is, maar dat is niet waar (zie ook NIDO, GIDO, BANS...). De discussie dreigt zich te verbreden naar bestuurlijke stijlen: de publicatie moet zich wel beperken tot het leren, en het nut van leren voor beleidsvorming over duurzame ontwikkeling.

In hoofdstuk 1 wordt heel duidelijk stelling genomen ten aanzien van instrumenteel leren versus leren als proces (evenals in 4.1 en 4.2). Echter, beide zijn nuttig en nodig. De toon is soms bijna paternalistisch, de veronderstellingen moeten nog wat explicieter worden geformuleerd. De overheid heeft behoefte aan instrumenten: laat die zien. Instrumenteel leren moet dan uitmonden in *acties*. De speerpunten op pagina 5 geven goed de hoofdlijn van wat in het stuk duidelijk zou moeten worden weer en moeten terug komen in de strategie. Ze zijn echter lastig te combineren met de instrumentele/ proces indeling. ER is meer aandacht gewenst voor de kortere termijn: wethouders willen toch in 3,4,5 jaar de eerste resultaten zien.

Het voorbeeld van de euro ligt wel erg ver af van de andere voorbeelden, de euro is een heel duidelijk proces met erg weinig keuzevrijheid voor de consument/ burger. Afvalscheiding zou een beter voorbeeld kunnen zijn.

In hoofdstuk 4 wordt een wat afwachtende houding aangenomen ten aanzien van de conclusies, terwijl wat er staat al heel interessante conclusies zijn, evenals het feit dat de betrokkenen bij het project zelf ook geleerd hebben.

Een algemene opmerking is dat het stuk nog eenduidiger moet worden in termen. Ook selectiecriteria en veronderstellingen moeten soms helderder geformuleerd worden. Het woord 'optelsom' komt erg vaak voor, maar processen zijn niet op te tellen! (het is meer een dynamisch samenspel). Verder wordt geconstateerd dat er relatief weinig burgerinitiatieven benoemd zijn.

Het voorbeeld van Glynwood

ETC wil iets gaan doen met het Glynwood-initiatief. Dit is een Amerikaanse stichting gericht op family farms, waarbij experts, vanuit het eigen belang dat zij er ook van leren, een week ergens verblijven en voor ze weg gaan een advies uitbrengen. Het leerproces is hierin een expliciet onderdeel. Glynwood wordt op dit moment geëvalueerd en ETC heeft afgesproken een Nederlandse pilot op te zetten in samenwerking met het Kennis en Innovatie Netwerk Groene Ruimte. Wellicht interessant voor het programma Leren voor Duurzaamheid om mee te denken met het ontwerp hiervan.

Het inzetten van leerprocessen- een impressie van de discussie

Een onderscheid in discoursen kan helpen: een bewuste keuze vanuit welk discours het leerproces wordt ingezet. Bijvoorbeeld het verhalendiscours (ik doe al genoeg voor het milieu, ik laat mijn auto niet staan), het beleidsdiscours (Kyotoprotocol), het ethisch discours (5% is volstrekt onvoldoende). Leren = bewust worden van iets (bijvoorbeeld dat je andere handelingsper-

spectieven hebt). Als ontvanger moet je dan wel begrijpen waar het om gaat; de zender zal dus een *vertaalslag* moeten maken naar het bewustwordingsproces van de ontvanger. Hierin zit ook het dilemma tussen de burger met verschillende rollen in verschillende discoursen: we stemmen voor duurzame ontwikkeling maar we handelen er niet naar. Verschillende abstractieniveaus spelen hier ook een rol, je eigen kleinkinderen klinkt toch anders dan toekomstige generaties e.d. Zoek dit botsing maar op en maak het expliciet!

Bijvoorbeeld de deelgemeente, die zichzelf niet zag als lerende ("goed dat jullie dat doen met burgers"). Zulke bestuurders moeten het proces zelf ook meemaken.

Interessant zijn de initiatieven die ontstaan zijn zonder enig beleid. De overheid moet leren die te herkennen, de ruimte te creëren voor het experiment, foutvriendelijkheid en dergelijke. Plezier is belangrijk, leren is belangrijk, dan kan een project eigenlijk niet mislukken. De ambtenaar vraagt zich dan echter direct af hoe hij dat verantwoord aan zijn accountant. Een ander aandachtspunt is dat de overheid zich faciliterender op kan stellen dan (alleen) het geven van geld. Initiatieven vanuit de bevolking voelen zich zelden erg gesteund.

Lastig is de vraag, hoe je de essentiële elementen/ keerpunten uit projecten kunt halen zonder ze letterlijk te kopiëren. Het gaat om zaken als: aansluiten op enthousiasme, vanuit de doelgroep zelf, competenties, persoonlijke inzet.... hoe institutionaliseer je dat zonder het 'dood te knuffelen'? In ieder geval is het belangrijk het impliciete leren tot een expliciet aandachtspunt te maken. Niet alleen aan *problem-solving* te doen maar ook aan *problem-finding*.

Een verdieping van de verkenning zou kunnen worden behaald door journalisten het and in te sturen en te laten luisteren naar mensen, in plaats van ze te vragen vragenlijsten in te vullen.

